

AZƏRBAYCANIN SİMAL-ŞƏRQ
BÖLGƏSİNİN ETNOLEXIKISTİK
VAHİDLƏRİ

GİRİŞ

Müasir dərkətmənin başlıca xüsusiyyəti odur ki, hazırda müxtəlif sahələr üzrə insan bilikləri birləşir, elmdə inteqrasiya yaranır. İndi kibernetikanın tətbiqi sayəsində kompleks elmlər yaranır. Elmi tədqiqatlar getdikcə daha çox yeni-yeni məntiqi, metodoloji üsullar əsasında aparılır. Müxtəlif elmlərin birləşməsi hüdudunda yeni bilik sahələri meydana gəlir ki, belə sahələrdən biri də etnoqrafik dilçilik (etnolinqvistika) elmidir.

Etnoqrafik dilçilik etnoqrafiya, tarix, dililçilik, coğrafiya elmləri hüdudlarında yaranmış ən yeni elm sahələrindəndir. Bu elm dilin mədəniyyətlə, xarici aləmlə, habelə xalq adət və ənənələri ilə əlaqələrini öyrənir.

Dilin mədəniyyətlə əlaqəsi elmdə yeni məsələ deyil. Bu əlaqə çox-çox qədimlərdən bəri tədqiqatçılar tərəfindən dənə-dənə qeyd olunmuşdur. Dilin mədəniyyətlə, xalq adətləri ilə, hətta dərkətmə ilə münasibəti məsələsində etnolinqvistika dilə mühüm, aparıcı funksiya kimi istinad edir.

Etnolinqvistika elminin ilkin vətəni ABŞ hesab olunur. Bu elmin həmin ölkədə meydana çıxması ötən əsrin (XX əsrin) ortalarında Amerika hindularının dilinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Amerika hindularının dil və mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri belə bir fərziyyənin yayılmasına səbəb olmuşdur ki, məntiqi və fəlsəfi kateqoriyaların meydana gəlməsinə dilin çox dərin və mühüm təsiri olmuşdur.

Əslində dilçilik elmi insanın bütün həyat və bilik sahələri ilə əlaqədardır. Bu elm getdikcə daha artıq dərəcədə ictimai elmlərlə əlaqələnir. Məsələn, tarixi bilmədən bir çox dilçilik problemlərindən baş açmaq mümkün deyil. Digər tərəfdən etnoqrafiyanı, hətta zoologiyani da bilmədən bir

sıra dil hadisələrini öyrənmək, dərk etmək mümkün deyil. Dilin inkişafı xalqın məişəti, adət-ənənələri, coğrafi mühiti, tarixi hadisələri, mədəni-iqtisadi əlaqələri ilə sıx bağlıdır. Xalqın inkişaf səviyyəsi dilin inkişaf səviyyəsinin qarantidırırsa, dilin inkişaf səviyyəsi xalqın inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. Tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, buşmen dilində fizika dərsliyi yazmaq mümkün deyil. Çünkü bu dildə müvafiq mücərrəd elmi anlayışları ifadə edən sözlər yoxdur.

Etnoqrafik dilçilik elminin banisi məşhur Amerika tədqiqatçısı Venicamin Li-Uorf hesab olunur. V.L.Uorf yanğından mühafizə cəmiyyətinin inspektoru idi. O, peşəsi ilə əlaqədar apardığı müşahidələr nəticəsində müəyyən etmişdir ki, söz şüurlu fəaliyyətin əsasıdır. İnsanların düşüncə və davranış tərzi dildən asılıdır.

Uorf göstərir ki, eyni əşya, eyni hadisəni dünyanın müxtəlif adamları müxtəlif şəkildə adlandırır. Bu adlar həm də əşyalar arasındaki fərqlərin göstəricisidir. Məsələni daha aydın dərk etmək üçün belə bir misala müraciət edək: Azərbaycan dilindəki yeddi rəng adı şüurun rəngi yeddi çalarda mənimmsəməsinə səbəb olur. Halbuki alman dilində altı rəng adı vardır. Onların dərketmə imkanı da rəngləri altı çalarda qəbul edir. İş burasındadır ki, alman dilində "göy" və "mavi" anlayışları bir-birindən ayrılmır. Bu dildə "mavi" rəngi ifadə edən söz yoxdur. Uorf nəzəriyyəsinin başlıca müddəası belədir ki, insanlar nəinki onları əhatə edən əşyalar dünyasında, nəinki ictimai fəaliyyət dünyasında yaşayırlar, onlar həm də ana dili dünyasında, sözlər dünyasında yaşayırlar.

Uorf "insanların düşüncə və davranış tərzi dildən asılıdır" deyərkən digər dərketmə vasitələrinə nisbətən dilin rolunu çox işşirdir. Əgər rus dilində "əl" və "qol" anlayışları

təkcə "ruka" sözü ilə ifadə olunursa, bu o demək deyil ki, ruslarda "qol" və "əl" anlayışları eynidir, yəni bu iki məfhum arasında fərq yoxdur.

Uorfa görə dil dəyişir və onunla birgə adamları əhatə edən dünya da dəyişir. Lakin əslində dünya fiziki olaraq əvvəlki kimi qalır, insanların şüurunda dünya haqqında dəyişiklik baş verir. Ona görə də inkişafın müxtəlif mərhələlərində dünya haqqında biliklər dildə fərqli şəkildə ifadə olunur.

Bununla belə, Uorfun xidməti ondadır ki, o, diqqəti dilin konkret faktlarına yönəldib, müxtəlif dillərdə söz vasitəsilə modelləşdirmənin real rolunu göstərir. Əlbəttə dil müasir dünyada digər modelləşdirmə sistemlərinə nisbətən böyük üstünlüklərə malikdir. Biz dilə uşaqlıqdan sahib olur və digər biliklərə şüurumuzun müəyyən inkişaf mərhələsində onun vasitəsilə yiyələnirik. Uorfun dil vasitəsilə modelləşdirmə sisteminin müsbət cəhəti bir də ondadır ki, bu nəzəriyyəyə əsaslanan tədqiq üsulları ilə çox-çox qədimlərdə yaşamış xalqlara məxsus "dünya modelini" yaratmaq mümkündür.

Məsələn, Azərbaycan dilində mövcud olan "yaşmanın-maq" sözü və bu sözün ifadə etdiyi anlayışla bağlı aparılan araşdırma bizi belə bir versiya üzərində düşünməyə sövq etdi: "Yaşmanmaq" Azərbaycan xalqına məxsus qədim adətlərdən biri olub qadınların ağsaqqal kişilərdən, gəlinin qayınata və qayınanadan utanmasına işarədir. "Yaşmanmaq" örپəyin ağız üzərindən çəkilərək, ağızı örtməsi prosesini bildirirsə, "yaşmaq" örپəyin ağızın üzərini örtən hissəsinə deyilir. "Yaşmaq" məhz utandığı, hörmət etdiyi şəxsin qarşısında susmağın, danışmamağın simvolik işarəsidir. Bu adət Azərbaycan xalqında, o cümlədən bütün müsəlman aləmində mövcud olduğundan onu İslam dini ilə əlaqələndirmişlər.

Halbuki bu adət (ağsaqqaldan, qayınata və qayınandan, böyük qayın və baldızdan utanıb, onlarla danışmamaq) İsləm dini ilə əlaqəsi olmayan bəzi xalqlarda da vardır. Belə ki, Maqadanda XVIII əsrən böyük ailələr şəklində yaşayıb, hazırda kiçik bir etnik qrup kimi təşəkkül tapmış *yukagirlər*-də də belə bir adət mövcuddur. Təbii ki, yukagirlər bu adəti "yaşınmaq" sözü ilə ifadə etmirlər. Anlayış eyni olsa da, dil müxtəlifdir.

"Советский енциклопедический словарь"da "yukagirlərin" yakut xalqlarından biri olması göstərilir.¹ Belə məlum olur ki, yukagirlər Mərkəzi Amerikanın Meksika ilə Qəraib dənizi arasında Qvatemala yaxınlığında ümumi sahəsi 180 kv.km olan Yukatan yarımadasının qədim sakinləridir. Eyni adətin müxtəlif dinə məxsus xalqlarda təzahür etməsi bu xalqların uzaq keçmiş, tarixi vətəni, miqrasiyası, məskunlaşlığı coğrafi koordinatlar barəsində bu gün elmə məlum olmayan nəticələrə gətirib çıxarıır.

"Yaşınmaq" sözünün daxili informasiyası Azərbaycan və yukagir etnogenezi üzərində düşünməyə imkan verir.

"Yukagir" etnoniminin Mərkəzi Amerika hindu qəbilələrinin dilindəki "yukatan", "yukoka", "yukola", "yukon" sözləri ilə fonem və kök uyğunluğu, bu sözlərdə ahəng qanununun sabit durumu, "yük", "yu", "yak", "yık" türk mənşəli sözlərlə fonem uyğunluğu tədqiqatçını *hindu*, *yukagir*, *Azərbaycan*, *türk* prakökləri üzərində ciddi düşünməyə, qədim xalqların miqrasiya modernini yenidən işləməyə sövq edir.

Bu gün dünya dilçiliyi səviyyəsində Altay dil ailəsi ilə hindu dillərinin qohumluğu məsələsi açıq və qəti qoyulmasa da, bu iki dil ailəsi çərçivəsində oxşar fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərin müqayisəli təhlilini verən yazırlara az

da olsa, rast gəlinir. Doğrudan da ancaq Qafqaz məkanında mövcud olmuş "amazonkalar" və Cənubi Amerikanın nəhəng "Amazonka" çayı; hindu dilinə məxsus "irokez" Azərbaycan dilindəki "irigöz"; bunun kimi də; "aymara"// ay mərə (mərə – KDQ), "aylənd//ailə", "mayya//maya", "araukan//arayıxan" (aravuran), "atakama (böyük koma) // ata koma", "kiçə//kiçi" və s. onlarla, yüzlərlə sözlərdə, adlarda fonem düzümü, səs uyğunluğu Yer kürəsinin qədim mənzərəsini bərpa etmək işində istiqamətverici əsas ola bilər. Görünür, tədqiqatçıların Cənubi Amerikanın Afrika qitəsindən qopması fikrinə gecətən haqq qazandırılmalı olacaq. Bu isə türklərin Altaydan Qafqaza miqrasiyası barəsində bir daha düşünməyə, Yaxın Şərqi və Qafqazda türk xalqlarının çox-çox qədimlərə gedib çıxan mövcudluğunu bir dəfəlik və qəti olaraq təsdiqləməyə təkan verəcək.

Doğrudan da, tarixdən məlum olduğu kimi, Afrikanın Şimal hissəsi – indiki Böyük Səhra qədim insanların məskəni olmuş, Adəm və Həvvvanın nəsilləri burada Allahın bəxş etdiyi bol işıq, yaşıllıq, su, əlverişli iqlim şəraitində törəyib artmışlar. Böyük Səhranın Qərb qurtaracağı, o cümlədən, indiki Kanar adaları, Şərqi qurtaracağı – Ərəbistan yarımadasının Şimal-Qərb hissəsi eyni dil və irq qohumluğu ilə ayrılan, parçalanan, tayfa birliklərində qovuşan qədim insanların dünyaya çıxış qapısı olmuşdur. Tarixin böyük kataklizmaları Atlantida kimi əfsanəvi bir ölkəni zamanın toranlıqlarında itirib-batırıldığı kimi, Afrikanın Şimal-Qərb hissəsində, indiki Kanar (kənar) adalarının Cənub-Qərb hissəsini – ürək şəklində bir parçanı da Afrika qitəsindən qoparıb ayırmışdır. Qopan hissə özü ilə birlidə Adəm nəsillərinin bir hissəsini də Atlantiik okeanının qərbinə, Şimali Amerikanın cənub qurtaracağına doğru aparmışdır.

Qopan torpaq parçası öz təzə mövqeyində sabitləşənəcən min illər ötmüş, böyük ailələrdən qopan tayfalar tama-milə bir-birinə yad insan qrupları kimi öz mövcudluqlarını qoruyub saxlamış, adət-ənənələrdə yaxınlıqlar azalmış, dildə fərqlər çoxalmışsa da, qədim mədəniyyət izləri, o cümlədən, ən az dəyişikliyə meylli olan danışq səslərində uyğunluqlar qorunub saxlanılmışdır. Cənubi Amerika və Şimali Amerika hinduları adlanan Amerikanın indiki aborigenləri Şimaldan Alyaska yarımadası Cənubdan Yapon və Kuril adaları vasitəsilə Altay ölkəsinə, Uzaq Şərqə, Qobi yaylasına, Çinə miqrasiya etmişlər. Bu gün Türk xalqları adlandırdığımız, Altay dilləri ailəsinə məxsus xalqların min illərdən o üzdəki yürüşünü belə təsəvvür etmək olar.

Afrikanın yerində qalan hissəsində, Böyük Səhrada həyat üçün təhlükəli şərait yarandığından insan axını Şərqə –Ərəbistan yarımadasına, oradan İkiçayarasına, İran körfəzi, Kiçik Asiyaya, nəhayət Kiçik və Böyük Qafqaz vadilərinə doğru hərəkət etmiş, Nuhun tarixi tufanı İkiçayarasındaki quldar dövlətləri məhv etmiş, tufan sakitləşdikdən, su yatan-dan sonra açılan torpaq sahələrində yeni insanlar, yeni məskunlaşma, indiki hinduların qədim əminəvələri ocaq çatıb kül tökmüşlər.* Kiçik Qafqaz və ondan cənubda Manna, Urartu, Midiya, Alatey, Atropatena kimi türk dövlətləri yaranmış, yeni dövlətlər qədim Şumerin dil və mədəniyyət

* Qeyd: Zənnimizcə Qobustan qayalıqlarında rəsm edilmiş qarşı tərəfində Günsəz emblemi olan çoxavarlı qayıq miqrasiyanın istiqaməti və qayıqdakı adamların sayı barosunda məlumat verən piktogramdan başqa bir şey deyil. Belə ki, qayığın qabaq hissəsindəki Günsəz rəmzi hərəkətin günbatandan günçixana (qorbdən-şorq) istiqamətini göstərir, qayıqdakı avarların sayı golon adamların miqdarı barosunda məlumat verir.

Üstölik şəklin qayanın ölçətməz bir yerində çökilməsi qayığın üzüb göldiyi suyun səviyyəsi barosundə də inforrnasiya verir.

Beləliklə, İkiçayarası və digor qədim dövlətlərin Nuh tufanından yaxa qurtarmaq məqsədi ilə sığınacaq, quru torpaq axtaran adamlarının Qobustanın Tufandan sonrakı sakin-lərindən olması qonaqtınmə gəlmək üçün kifayət qədər əsasımız var.

izlərini Qoca Qafqazın Şimal ucqarlarında məskən salmış skif türklərinə belə çatdırmışlar. At üstündə böyük ərsəyə çatan türklərin igid bir qismi Qərbədən Şərqə at çapmış, "Alatey" dövlətinin adını "Altay" dağlarına vermiş, orada məskunlaşaraq "yenilməz", "məğlubedilməz" mənası verən "türk" adını qazanmışlar.² Məhz həmin türklər Finikiyanın özləri ilə gətirdikləri konsonant əlifbasını Orxon və Yenisey çayı həndəvərindəki sal daşlara həkk etməklə "Ölməz Gültəkin", "Tonyukuk" abidələrini yaratmış Uzaq Şərqdəki qədim dil və mədəniyyət yaxınlığına malik xalqları öz hakimiyyətləri altında birləşdirmiş, məğlubedilməz dövlətlər yaratmış, dünyaya yeni-yeni tayfalar, xalqlar gətirmiş, "oğuz", "qırçıq" adı ilə yenidən qərbə "Temir kapiğka tegi"³ (Dərbəndə) qoşun yeritmiş, öz ulu babalarının nəsillərini məglub edib onlarla birləşmiş, sonra dəfələrlə, təkrar-təkrar Şərqdən – Qərbə yeni-yeni narahat tatar-monqol, türk-səlcuq yürüşləri baş vermişdir.

Bu yürüşlər çox vaxt Xəzərin qərb sahilində məskunlaşmış qədim Skif, Xəzər, Alban, Atropaten dövlətləri üçün gözlənilməz olsa da, dil və adət-ənənə yaxınlığı tezliklə təzə gələnlərin yerlilərlə qaynayıb-qarışmasına səbəb olmuşdur.

Alatey//Alatay//Altay – kimi fonetik variantlarda bu günümüzə gəlib çatan bu oronim Qafqaz türklərinin dilində "Ala dağ" kimi sabitləşmişdir. "Ala dağ" sözünün indiki Azərbaycanın bir qədər cənubunda yerləşmiş və qədim "Şumer"in varisi olan "Alatey" dövlətinin adından törəndiyini xalq adətləri ilə bağlı oyunun əvvəlində oxunan: *Qoyun harda? Ala dağda. Nə yeyir? Xurma. Toyla gələk, yasla? Toyla* (və ya yasla) dialoqundakı "xurma" cavabından da görmək olar. Məlumdur ki, xurma Şərqdə Altay ölkəsində yox, cənubda "Alatey" ölkəsində yetişmişdir. Oyunlarında

belə Cənub meyvəsinə istinad edən bir xalq bu oyunu özü ilə bərabər gəldiyi yerdən, daha doğrusu, meyvənin yetişdiyi yerdən gətirə bilərdi.

Yeri gəlmışkən tarixi araşdırımlar təkcə cənubi Amerikanın deyil, Şimali Amerikanın da Afrika qitəsindən qopduğunu göstərir: "Geoloqlar Florida yarımadasının torpaq nümunələrini tədqiq edərkən bu nəticəyə gəlmişlər ki, ərazi vaxtilə Afrikanın bir hissəsi olubdur.

Bu isə 180 milyon il əvvəl Afrika ilə Şimali Amerikanın birləşməsi, 135 miloyn il əvvəl yenidən ayrılması fərziyyəsini təsdiq edir.¹⁴

Bu və buna bənzər fərziyyələri xalqımızın adət-ənənələrilə əsaslandırıran çoxlu miqdarda etnolinqvistik nümunələr tapmaq mümkündür. İctimai-siyasi hadisələrin və mövcudiy-yətimizin bugünkü durumu da dilimizin lüğət tərkibində qədimdən bəri yaşamaqda olan, zaman-zaman gah dialekt-şivə leksikası, gah peşə leksikası, gah canlı danışışq dili meyarı ilə öyrənilən etnoqrafik leksikanın toplanıb tədqiqata cəlb olunmasını həlli vacib problemlər sırasına çəkir.

Etnoqrafik istiqamət isə hər bir xalqın məişət tərzindən – bir xalqın, bir tayfanın, bir qəbilənin, bir ailənin davranış normalarından başlayır. Buna görə də etnik tərkiblərin mədəni inkişafı onun dil vahidlərinin leksik zənginləşməsi ilə müşayiət olunur.

Bu mənada, Azərbaycanın şimal-şərqi bölgəsində xalq adət-ənənələri, mərasim və məişət avadanlığı, sosial-həyat tərzi və təsərrüfat münasibətləri ilə bağlı predmet və proses kateqoriyasından olan leksik vahidləri öz denotantlarına müvafiq olaraq ayrı-ayrı qruplar üzrə tədqiq etmək lazımlı gəlir.

I FƏSİLƏ

MƏRASİMLƏ BAĞLI ETNOLİNQVİSTİK VAHİDLƏR

Dil birinci növbədə xalqın özünə aid anlayışları, varlıq adlarını cəmləşdirir. Hər bir xalqın varlığını, özünəməxsusluğunu, məişətini onun dili, adət-ənənələri, maddi və mənəvi mədəniyyəti, təsərrüfat, peşə və məşğulliyət sahələri ilə ölçmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin leksik qatında müşahidə olunan mərasim leksikası ən çox toy və yaş mərasimlərini əhatə edir.

1. TOY MƏRASİMİ LEKSİKASI

Toy mərasimi bütün dünya xalqlarının həyat tərzində mövcud olan, onun vacib atributları sırasında sabitləşib etiket səviyyəsi qazanan ən qədim adətlərdən biridir. Dünya xalqlarının *toy* mərasimləri ilə bağlı rituallarında (sivilizasiyalı ölkələr üçün) köklü fərqlər nəzərə çarpmır. Son yüzilliklərin birgəyaşış normaları və fəal əlaqə yaxınlığı *toy* mərasimlərindəki etnik məhdudiyyətləri aradan qaldırır, yeni mədəniyyət formalarının təqdim etdiyi, ümumiyyət tərəfindən qəbul olunan qaydalar adət-ənənələrə daxil olur, xalqın mənəviyyat normasına çevrilir.

Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsinə daxil olan regionların etnik tərkibi öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Burada köklü türk-Azərbaycan xalqı ilə yanaşı *ləzgi*, *cühud* (*yəhud*), *tat*, *rus*, *lak*, *saxur*, *dargin*, *gürcü* və s. millətlərin nümayəndələri də yaşayır. Əvvəller xristian dinli əhalini çıxmaq şərtilə qalan islam dinli millətlərin *toy* mərasimlərində ancaq etnik fərqlər nəzərə çarpırdı. Əsas rituallar dini normalara müvafiq

keçirilirdi. Son iyirmi, otuz il ərzində vaxtilə "komsomol toyu" kimi təqdim olunan xüsusi struktur hazırda xalqın adət-ənənəsinə qovuşmuş və bu hal *toy* mərasimi ilə bağlı bir çox etnolinquistik tərkibdə də dəyişikliyə – köhnələn adətlərlə bağlı sözlərin arxaikləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu mənada, gəlinin üzü açıq, fata ilə köçürülməsi, bəylə gəlinin *toy* süfrəsi arxasında qoşa oturması, toyxananın şadlıq evi ilə əvəz olunması və eləcə də *toy* adətlərinin ixtisarı kimi hallar müasir *toyların* normativinə çevrilmişdir. Hazırda qədim *toy* adət və ənənələrinin gözlənilməsinə nadir hallarda uzaq kəndlərdə təsadüf etmək olar.

Azərbaycanın qədim *toy* ənənələri ilə bağlı epizodlara nağıllar, əfsanələr, dastanlar kimi folklor nümunələrində tez-tez təsadüf edirik. Belə məlum olur ki, *toy* mərasiminin davamiyyəti *toy* sahibinin varlı, yaxud kasib olması ilə əlaqədar olmuşdur. Varlı, imkanlı şəxslərin *toy-düyüñ* mərasimi *qırx gün*, *qırx gecə* çəkdiyi halda, kasib ailələrdə bu mərasim üç gündən artıq davam etməzmiş. Azərbaycanın *toy* mərasimləri haqqında ən qədim məlumat "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında rast gəlirik.

Bu əsərdə qədim türklərin *toy* mərasimlərinə məxsus bir çox rituallar bugünkü toylarımızda da qorunub saxlanmaqdadır. Məsələn, oğlanla qızın "beşikkəsmə" nişanlanması, qız evinin buyurduğu "xərc", təzə evlənənlər üçün qurulan "gərdək" və s.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Bamsı Beyrəklə Banuçıçəyin evlənmə işi əvvəldən-axıra qədər təsvir olunmuş, daha doğrusu bu mərasim və onunla bağlı süjet qolları tam bir boyun mövzusunu təşkil etmişdir.

Boydə Bamsı Beyrəklə Banuçıçəyin "beşikkəsmə adaxlı" olması göstərilir. Lakin bu adaxlılar hədd-bülügü

çatana kimi bir-birinin üzünü görmədiklərindən xoş bir təsadüf nəticəsində rastlaşdıqları vaxt bir-birini tanımlırlar. Lakin hər ikisi bəzi nişanələrə görə bir-birindən şübhələnir.

Bununla belə, üzüörtülü yarışa çıxırlar: "at qovur", "ox atır" və "güləşirlər". Qəbilə dövrünün nişanlıseçmə adəti kimi, bu cəhətə nağıl və dastanlarımızda da rast gəlirik. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Y.V.Çəmənzəminli "Qızlar bulağı" romanında qəbilə gənclərinin nişanlı seçməsini təsvir edərkən bu amili qəbilə adətlərindən biri kimi vermişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı boyda oğlan evlənmək barəsində atasına müraciət edərkən məhz Banuçıçeyin fərqləndirici cəhətlərini sadalayır: "Baba, mənə bir qız alı ver ki, mən yerimdən durmadan ol durgəc gərək, mən qaraqoç atıma minmədən ol minmək gərək, mən qırıma varmadan ol mənə baş gətirmək gərək". Bu sözlərdən ata başa düşür ki, oğlu təkcə ömür-gün yoldaşı yox, həm də həyatın çətinlikləri qarşısında onunla ciyin-ciyinə duracaq "həmtə" axtarır. Bu əlamətlər isə Beyrəyin beşikkərtmə nişanlısı Banuçıçeyə məxsusdur.

Boyda elçilik prosesi də öz müasirliyi ilə seçilir: Elçiliyə gələn Dədə Qorquda qızın qardaşı Dəli Qarçar belə xərc buyurur: "...Min buğra, min ayğır, min qoyun, min quyruqsuz, qulaqsız köpək, min birə."

Y.V.Çəmənzəminli "Qan içində" romanında XVIII əsr toylarının yüksək səviyyədə nümunəsini verərkən Tehran bəylərbəyisi Mirzə Məhəmməd xanın İbrahim xanın qızı Kiçikbəyimə evlənərkən "əqd-nikah" kağızına salmaq üçün göndərdiyi "xərci" belə təsvir edir: "...Əqd-nikah mərasimi olduqca təntənəli keçdi, bütün Şişə ruhanilərinə "xələt" verildi. "On min əşrəfi", "bir batman" da "pərvanə qanadı" kəbin kəsildi."

Hazırda "südpulu" adlanan bu məbləğ vaxtilə izdivacın möhkəm olması üçün tətbiq edilərmiş.

XIX əsrдə yaşayıb-yaratmış Aşıq Alı toy xərcini belə nəzmə çəkir:

*Elçi bəylər, xətriz məndən qalmasın,
Bu adətlə elin işin istərəm.
Əbrudən, ətlasdan, ipəkdən, saldan,
Xara parçaların başın istərəm.*

*Gətir başlığına üçcə min manat,
Cüt qızıl bilərzik, bir qızıl saat.
Bircə "hə" sözünə iki köhlən at,
İpək heybə, yəhər, qaşın istərəm.*

*İki dəvə gətir, yanında köşək,
Gələn töhfələr də olduqca qəşəng.
Ətliyinə gətir iyirmi beş şışək,
Kabab çəkmək üçün leşin istərəm.*

*Put yarı� çay gətir, iyirmi put səkər,
Samovar qaynasın hər axşam-səhər.
On beş gün kef çəkək burda sərasər
Qısır inək səndən beşin istərəm.*

*Şix Aliyam, budur sözümün yeyi,
Çağırram toyuma rəyyəti, bəyi.
On beş put yağ gətir, qırx beş put düyü,
El yeməyə əppək, aşın istərəm.*

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında elçinin qız evindən qayıdarkən qarşılanması da bu günün toy ənənələri ilə səsləşir:

"Dədə, oğlanmışan? Qızmışan?

-Oğlanam (*qurdam*), dedi."

Oğuz zamanında mövcud olan adətlərdən biri də toyu olacaq oğlanın "gərdək tikmək" üçün ox atması və oxun düşdürüyü yerdə çadır qurması idi. Bu zaman adaxlı qız ərgənlik olaraq nişanlısına "qırmızı qaftan" hədiyyə edərmiş. Oğlanın başında "qırx igid" olarmış. Boyda Beyrəyin və onun otuz doqquz yoldaşının toy-düyün məclisi belə yekunlaşır: "Qırx gün, qırx gecə toy-düyün elədilər." Bu yekunlaşdırma tərzi Azərbaycan nağıllarının ən qədim nümunələrində - "Avesta" qanunlarının hökm sürdüyü zamanlarda yaranması (Y.V.Çəmənzəminli) ehtimal olunan *sehirlə nağıllar* üçün də səciyyəvi olan epizodlardandır. Toy mərasimi ilə bağlı "qırx gün qırx gecə toy-düyün etmək" ifadəsi Azərbaycan mühitin-də formalaşan sehirlə nağıllar kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının da Azərbaycan məkanında yarandığını təsdiqlə-yən təkzib olunmaz informasiyalardandır.

Qeyd olunan boyda toy mərasimi ilə bağlı etnolinqvis-tik vahidlər aşağıdakılardan ibarətdir: *toy*, *düyün*, *yəxni* (*yemək*), *şülən*, *şülən yeməyi*, *sırna* (*zurna*), *nağara*, *qopuz*, *qaftan*, *cübbə*, *çuxa*.

"**Toy**" sözünün qədim türk dilində "toplantı", "qurultay" mənasında işləndiyi məlumdur. Bu söz müasir mənada məra-simdə iştirakçıların çoxluğu ilə qədim mənaya qovuşur. "Toy" sözünün fel əsasına aid olması və "düyün" sözündən törəməsinə dair mülahizələrdə bu sözün formalaşması aşa-ğidakı istiqamətdə modelləşdirilir: *toy>toyun>tuyun> tuyün>düyün// dügün⁵*.

Bizcə, sözün formalaşmasında tamamilə əksinə bir proses getmişdir. "Toy//doy//döy" ("döymək" mənasında) sözü qəbilə yiğincaqlarına çağırان səslənən alətlərin –

nağara, qaval, qavaldaş – döyülməsi ilə bağlı formalaşmış və mənə etibarı ilə çağırış bildirib, həm də bu çağırışa cəmləşənlərin ümumi məqsədini – toplanmaq məqsədi – ifadə etmişdir. Qərb qrupu türk dillərində müasir dövrdə də özünü göstərən tədil ilə formalşma bu sözün tarixən "döy" kimi yox, "toy" kimi fonetik səslənmə qazanmasını əsaslandırmışdır. "Toy" sözünün bu günkü mərasim mənasının özündə də *döy//döyün//düyüñ// dügün* səs tərkibinin sabitləşdirildiyini görmək çətin deyildir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında toy mərasimi ilə bağlı işlənmiş sözlərdən biri də "**şüləm**"dır. Bu söz Azərbaycanın qeyd etdiyimiz zona şivələrində hazırda "şilan" kimi işlənib "bol yemək olan məclis" mənasını ifadə edir.

Azərbaycan toyları haqqında klassik ədəbiyyatımızda və eləcə də XIX əsrin II yarısından üzübəri bədii nəşr nümunələrimizdə gen-bol informasiya almaq mümkündür. Lakin toy mərasimləri haqqında ən dolğun və analitik məlumatə yenə də Y.V.Çəmənzəminlinin elmi və bədii ırsındə rast gəlirik. Mütəfəkkir –yazıçı istər özünün folklorla bağlı tədqiqlərində və istərsə də bədii əsərlərində bu məsələdən bəhs etmiş, toy adətləri içərisində vaxtı keçmiş yararsız təfərrüatları tənqid etməklə yanaşı, xalqın etnoqrafik təfəkkür tərzinin real ifadəçiləri olan yaşarı ənənələrdən də məhəbbətlə söz açmışdır. Yazıcı tarixi romanlarında ("Qızlar bulağı", "Qan içində") iki toy mərasiminin bədii təsvirini vermişdir; qəbilə dövrünün bədii-fantastik təsvirini verən "Qızlar bulağı" romanında *qəbilə toyu* və XVIII əsr xanlıqlar dövründən bəhs edən "Qan içində" romanında Qarabağ toyları.

Ədib qəbilə toylarının yarımfəsanəvi təsvirini verərkən etnik tərkibin kollektiv həyat tərzinin bədii ifadəsini qoruyub

saxlamağa çalışmışdır. Bir qəbilənin başqa qəbilə ilə qohumluq yolunda atdığı ilk addımdan başlayaraq hadisələri maraqlı bir ardıcılıqla, qəbilə adətləri çərçivəsində təsvir edir. Belə məlum olur ki, oğul öz qəbiləsindən və ailəsindən ayrılmalı, evlənəcəyi qızın qəbiləsinə məxsus birləşməyə şəxsiyyətini normalarını qəbul etməlidir. Oğlan yola düşərkən atasının və qəbilə ağısaqqallarının xeyir-duası ilə bağlı bir sıra nəsihətləri dinləməli və müxtəlif ritualları yerinə yetirməli olur. Nişanlı seçiləcək qəbilədə mərasim mənzərəli bir düzdə, bulaq başında, gözəl bir yaz səhərində başlanmalıdır. Gələn qonaqları (gəncləri və onları müşayət edən müəllimləri) qəbilənin müməssilləri, ağısaqqalları, hörmətli adamları qarşılamalıdır. Bu zaman qəbilə nümayəndələri öz totemlərinə məxsus səslər çıxarmaqla salamlaşır ("Xoruz" qəbiləsindən gələnlər: quq-qulu-qu; "Qoç" qəbiləsindən qonaq qarşılayanlar: mə-ə-ə), bundan sonra məraisimin başlanması və davamı belə təsvir olunur:Cürceys qadına yaxınlaşaraq təzim etdi. İkisi də qarşı-qarşıya durdu. Orta yaşlı iki qadın "təbsinin" (podnos) örtüyünü qaldırdı. Oradan yeddi ağ daş götürdülər... Qəbilə müəməssillərinin sol əlinin baş barmaqlarını cızdılar. Çıxan qanı yaşıl bir yarpaq üzərində qarışdırıb yeddi daşa yaxdılar. Daşlar yolu ortasında basdırıldı."

Bu epizodda mərasimin bütün ifnormasiya yükü "təbsi", "yeddi", "ağ daş", "qan" və "yolu ortası" sözlərində toplanmışdır. Belə ki, bu əməliyyat iki bir-birinə yad qəbilənin qohumluq münasibətini rəsmiləşdirən bir sənəd (əqd-nikah) olaraq, toy mərasiminin başlangıcı hesab edilir. Yaşıl yarpaq üzərində qarışdırılıb seçilmiş daşlara yaxılan qan rəmzi mənada gələcək qohumluq münasibətlərinin özül

daşı, bünövrəsi kimi nəsillərin keçib getdiyi yolun ortasında basdırılır.

Y.V.Çəmənzəminli qəbilə toyunun aborigen türk qəbilələrinə xas olan əsas elementlərini əks etdirmək üçün "yeddi" rəqəmini tez-tez işlədir: *yeddi ağ daş*, *yeddi ağsaqqal*, *yeddi bütünc ulduz* (yeddiqardaş ulduzunun himayəsinə girmək rəmzi), *yeddi ağbirçək qadın*, *yeddi nar* (eşq rəmzi)...

Müəllif bu təsvirdə çalğı aləti adı olaraq, *-qopuz*, *qoç buynuzundan yapma zurna*; içki adı kimi – *namez*; qab-qaşlıq adı kimi – *küpə*, *təpsi*, *çöp*, *qədəh*, *piyalə*; bəzək şeyi kimi – *naçar* sözlərindən istifadə etmişdir.

Göründüyü kimi, qəbilə toyuna məxsus etnoqrafik məlumat o qədər də zəngin deyildir. Bu da təbiidir.

Y.Vəzir qəbilə toyunun ardını daha çox "Avesta" qanunlarından qalma təbiətə pərəstiş, Hürmüz ideyalarına hörmət ritualları ilə davam etdirmişdir.

"Qan içində" romanında ədib XVIII əsr xanlıqlar dövrünün iki toy məclisini təsvir edir: İbrahim xanın qızı Kiçik bəyimin toyu və rəyyət Kazımın qızı Tellinin toyu.

Xan qızının toy mərasimi etnolingvistik tərkibi ilə də zəngindir. Müəllifin bu toyu təsvir edərkən işlətdiyi etnoqrafik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. *Cehiz əşyaları:*

a) *Bəzək şeyləri*: Əşrəfi, pərvanə qanadı, cəvahirat, daş-qaş, sədəflə işlənmiş mücrü, qızıl əşyalar.

b) *məisət əşyaları*: xalı, gəbə, yorğan-döşək, mis-misanat (mis qablar), qab-qacaq, əlvan cəmaşır, saatqabı, dabandaşı, xəz, ceçim, məfrəş, ipək, qumas.

v) *toypayı olaraq ətraf kəndlərdən göndərilən hədiyyələr*: Lənbəran quması, Ağcabədi ipəyi, Gülablı cecimləri, məfrəş, cins Qarabağ atları.

II. *Nəqliyyat vasitələri*: at, dəvə, kəcavə.

III. *Nəqliyyat vasitələrinin bəzək-düzəyi*: Kəşmir şalı (kəcavə üçün), əlvan çul, gözmuncuğu, zinqirov, gümüş yəhər-əsvab, balıqqulağı.

IV. *Gəlinin geyim şeyləri*: Ağ libas, ağ duvaq.

V. *Toy ritualları*: Nikah, siyahıyalma (cehiz), xına-yaxdı, paltarkəsdi, qaş alma.

VI. *Rəqs adları*: Tamamdəsgah, Ağabala rizaisi, İnnabi, Tərəkəmə, Uzundərə, Rəng.

VII. *Əyləncə adları*: GÜVƏNG oyunu.

VIII. *Ənənələr*: Gəlin duvağına yaşıl saplı iynə batırıb yaxaya sancaq (yəni "baxtım açılsın"); qapıdan çıxanda üzüqoylu qoyulmuş boşqabı sınıdırıb keçmə; qul-qaravaşı gəlinin başına dolandırıb azad etmə; bəyin böyük qardaşının gəlinin başına papaq qoyması; belinə üç dəfə kəmər bağlayıb –açması.

IX. *Toy mərasiminin digər ad komponentləri*: nədim, yengə, cilovdar, toybəyi, əqd-nikah, başlıq.

"Qan içində" romanında Tellinin toy mərasimi haqqında qısa məlumat verilir. Lakin toy mərasimində sonrakı tədbirlərdən biri – *Duvaqqapma* haqqında geniş təsvirə rast gəlirik. Belə məlum olur ki, *duvaqqapma* qədimdən toy mərasimləri ilə bağlı ritullardan biri olmuş, lakin sonradan bu adət unudulmuşdur. Müəllif bu adətin əsasını "Avesta" qanunları ilə bağlayır və mahiyyətini gəlinin övlad sarıdan barlı ağaç kimi olması istəyi ilə əlaqələndirir. Bu tədbirdə müşahidə olunan etnoqrafik vahidlər aşağıdakılardır: *test*,

duvaq, taxt, oxlov, duvaqqapma, gərdək, məşşatə, xalça, süzəni, noğul, sini.

Xalqın ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq bütün mərasim növlərinin xüsusiyətləri dəyişir, genişlənir və ya daralır, inkişaf edib müəyyən dövr üçün sabitləşir. Bunu toy mərasimlərində də müşahidə etmək mümkündür. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində toy mərasimləri dövrün sosial normalarına müvafiq olaraq nisbətən məhdud dairədə –qadın toyunda ancaq qadınların, kişi toyunda ancaq kişilərin iştirakı ilə aparılırdı. Həmin dövr üçün istifadə olunan çalğı alətləri də *zurna, balaban, nağara, saz, qoşa nağara, qarmon, kamança, tar, dəf* kimi alətlərlə məhdudlaşmışdır. Hazırda bu çalğı alətlərindən istifadə nisbətən məhdudlaşmış, əvəzində *klarnet, gitara, ud, səsucalanlar, mikrafon*, bəzi toylarda isə nəfəs alətlərindən ibarət orkestr dəbə düşmüştür.

Toy mərasimlərinin keçirilməsində özünü göstərən regionlararası fərqlər onların leksik ifadələrində də müəyyən fərqli xüsusiyətlərin formallaşmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də hər hansı bir regionun nisbətən məhdud, lakin olunduqca sabit özünəməxsus mərasim leksikası olur. Çox vaxt belə sözlər bir region hüdudundan çıxaraq dilin ümumi lügət tərkibinə daxil olur. Məsələn, toy adətlərindəki son dəyişikliklərlə bağlı sözlər belələrindəndir: *masabəyi, sadlıq evi, sağlıq, bəy üzüyü, fata* və s.

Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsi Siyəzən, Dəvəçi, Xaçmaz, Quba, Qonaqkənd, Xudat, Qusar rayonlarında toy mərasimləri bu və ya digər adətin mövcud olub-olmaması ilə fərqlənir. Bu cəhət isə daha çox milli mənsubiyətlə bağlıdır. Bəzən də müxtəlif millətlərin nümayəndlərinin sıx münasibətləri adət-ənənələrin də qaynayıb-qarışmasına

səbəb olur. Bu mənada, Xaçmaz, Xudat və Qusar rayonu toyları üçün xarakter olmayan "Dərhəcdi" adlı ənənə Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd rayonları üçün vacib adətlərdən sayılır. Bu adət gəlin ər evinə yola salınan günün ertəsi, "üzəçix-dıdan" əvvəl aparılan mərasimdir. Sözün tərkibinə daxil olan "dər" və "həç" komponentlərinin fars mənşəli olmasından belə nəticə çıxır ki, bu adət tat mənşəli etnik qrupların toy mərasimləri ilə bağlı olmuş, sonradan başqa etnik tərkiblərə də sirayət etmişdir.

Toy mərasimlərimizə məxsus ritualların ixtisarı bu dairədə leksik ifadəçilərin də arxaikləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu mənada, nisbətən yaxın keçmişimizlə bağlı evlənmə prosesi daha zəngin mərhələli və mürəkkəb olmuşdur.

Toy mərasimlərində tətbiq olunan yeni qaydalar da bu mərasimə məxsus etnoqrafik leksikanın tərkibində dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Məsələn, gəlinin üzüaçıq köçürülməsi "duvaq" sözünün arxaikləşməsinə, "fata" sözünün aktivləşməsinə səbəb olmuşsa, "bel bağlı" adıçə "lent"lə əvəz olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, toy mərasimlərinin mərhələlərini ifadə edən leksik vahidlər aşağıdakı kimidir:

- I. **Elçilik:** *sözalma, həndi (həri)*
- II. **Nişan:** bunu "*kiçik nişan*", "*üzükşal*" da adlandırırlar.
- III. **Paltar:** "*Böyük nişan*" adlanan bu mərhələdə gəlin üçün buyurulan bütün zinət şeyləri ilə yanaşı, kifayət qədər geyim şeyləri də götirilir.
- IV. **Xərcaparma:** Buyurulmuş xərcin oğlan evindən qız evinə aparılması.
- V. **Kəbinkəsdi:** Bu proses həm hökumət kəbini, həm də molla kəbini şəklində aparılır.
- VI. **Məsləhət:** Oğlan evində aparılır.

VII. Çörəkbişdi: Müvafiq olaraq həm oğlan evində, həm də qız evində aparılır.

VIII. Toyun I günü.

IX. Toyun II günü: Axşamı *xinayaxdı* olur.

X. Toyun III günü: Səhər oğlan evində *xinayaxdı*, günün axırına yaxın *bəydurdur*.

XI. Gəlingətirdi: III günün axşamı.

XII. Dərhəcdi.

XIII. Üzəçixdi.

Qeyd olunan regionların toy mərasimləri ilə bağlı sözlərin ad və proses ifadəçiləri olduğunu nəzərə almaqla onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Predmet kateqoriyasından olan sözlər: Buraya aşağıdakılardan daxildir: *Elçi, bəy, gəlin, nişan, üzük, üzük-şal, paltar, xərc, kəbin, siyahıyaalma, xina, xinayaxdı, qayınana, qayınata, qayın, baldız, quda, kürəkən, giyov, yengə, sağdış, soldış, başlıq, südpulu, toybəyi, toyxana, gərdək, toy, kəbin kağızı, məşşatə* (başbəzəyən), *məsləhət, şabaş, xanəndə, xonça, yeznə, qohumluq, bayramlıq, xələt, cilovdar, masabəyi, güzgütutan, sandıqıcı, dərhəcdi, cilovdar*.

II. Proses kateqoriyasından olan sözlər: Buraya toy mərasimi ilə bağlı fel əsaslı sözlər daxildir: *Nişantaxma, bəydurdu, paltarbiçdi, qaşalma, xinayaxdı, kəbinkəsmə, xərc buyurma, xərcgətirimə, bəyçixarma, başına noğul sovurma, çörəkbişdi, bəy oxşama, pulsalma, alnınə pul yapışdırma, bəy oynatma, gəlingətirdi, üzəçixdi, qazanaçma, güzgütutma, şamçixarma, qapıkəsdi, yol bağlama*.

Toy mərasimi ilə bağlı keçirilən oyun və əyləncə adları aşağıdakılardır: *güləş, cıdır, gəlini gizlətmə, bəyi oğurlama, nəmər çatdırma...*

III. Çay süfrəsinin şirniyyat adları: *qənd, mürəbbələr (gilas, qaysı, tut, gavalı, yemiş, qarpız, şəftəli, göyəm), qurabiyyə, şəkərbura, paxlava, şorqoğalı, tixma, tort, konfetlər, peçeniyelər...*

Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsi toy mərasimləri özlərinin zəngin musiqi ənənələri ilə də seçilir. Təbii ki, milli-mədəni sərvətlərimizin digər növlərində olduğu kimi, burada da tarixilik və müasirlik qovuşağında bir sıra etnik xüsusiyətlər, fərqli cəhətlər mövcuddur. Hələ əsrin əvvəllərində musiqi alətlərinin üçlüklə (*tar, kamança, dəf*), *balaban, saz, tütək, zurna, qarmon, qoşanağara, tuluq, nağara* məhdudiyyəti dairəsində toy sahibinin imkanı hər şeyi həll edirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kasib ailələr üçün etnik ənənələri də gözləməklə ən çox *zurna, balaban* və *nağara* ilə aparılan toylar üstünlük təşkil edirdi. Bu məqsədlə, uzaq dağ kəndlərində məsələni yoluna qoymaq üçün adı qamışdan hazırlanmış *tütək* və *tabaq* (*dəf əvəzi*) də kifayət edirdi.

Hazırda daha çox *estrada* və ya *ansambla* üstünlük vərən müasir toylar aşağıdakı çalğı alətlərinin müşayiəti ilə aparılır:

Klarnet, gitara, tar, ud, saz, qarmon, tütək, kamança, skripka, sintezator, qaboy, pianino, dəf, nağara, zərb alətləri, səs ucaldan (mikrofon, exo) və stereo aparatlar.

Bununla belə, ənənəvi toylar aşağıdakı alətlər olmadan keçirilmir:

Saz, balaban, qoşa nağara, nağara, qarmon, zurna, tar, kamança, klarnet, dəf.

İfaçılar: *müğənni, xanəndə, aşiq, aparıcı (toy bəyi)* və ya *tamada*.

Hər bir toyun bər-bəzəyi olan oyun havaları sırasına hazırda dəbdə olan müasir rəqs adlarını da daxil etmək

lazımdır. Ümumiyyətlə, oyun havalarının adları aşağıdakı kimi sabitləşmiş, milli mədəniyyətimizin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bu adlar zənginləşmək üzrədir:

Tərəkəmə, Vağzalı, İnnabi, Uzundərə, Şalaxo, Ceyranı, Mirzəyi, Turacı, Bəxtəvəri, Qəşəngi, Tiflisi, Bakı, Kolxoz rəqsi, Nəlbəki, Qaytağı, Ləzginkə, Qarabulaq, Uzundərə, Ağabala rizaisi, Gəlin atlandı, Yüzbiri, Aman nənə, Xalabacı, Qoçəli, Nazeləmə, Ay bəri bax, Süleymani, Arifi, Hopstop, Sevinci, Firuzə, Fikrəti və s.

Toy rəqslerinin özlərinin də ifaetmə möqamları vardır. Belə ki, "Gəlin atlandı" – Gəlinin ata evindən düşürülüb *ata*, gəcavəyə, arabaya, *maşına* (zaman, sosial durum və məkana görə) oturdulması zamanı, "Vağzalı" gəlinin ata evindən bəy evinə aparılması zamanı çalınır. Qədim rəqs havası olan "Ağabala rizaisi" məxsusi olaraq, gəlinin dayəsi, ata-anası üçün çalınmış. "Aman nənə" qoca və yaşı ötmüş nənələrin, "Nazeləmə" yeniyetmə və gənc qızların rəqs havası idi.

Toy mərasimlərinin dil komponentləri mərasimi əhatə edən bütün mərhələlərdə özünəməxsus leksik vahidlərlə bərabər, həm də məişəti əşyaları adlarını ehtiva edir. Buraya müxtəlif istiqamətlərə motivləşdirilmiş sözlər daxildir:

Elçilik, xinayaxdı, kəbinkəsdi, bəydurdu, üzəçixdı mərhələləri həm də oğlan evi ilə qız evi arasında aparılan iqtisadi mübadilə ilə müşayiət olunur. Bu zaman oğlan evinin xərc və başlıq kimi verdiyi müxtəlif əşyalar sadalanmalı olur. Buraya aşağıdakılar daxildir: *un, yağ, düyü, qənd, çay, odun, kartof, qoyun, dana, cöngə, qoç*.

Xərc adı ilə buyurulan bu ərzaq məhsulları sırasına *soğan, duz* kimi əşyaları daxil etmirlər. Bunlar simvolik olaraq "acılıq" hesab edilir.

"Başlıq" və ya "Mehr" Azərbaycan toylarının lap qədim dövrlərindən bir ənənə olaraq qorunub saxlanılmışdır.

Öz növbəsində qız da oğlan evinə cehizlə köçürürlür. Qızın cehizinə daxil olan əşyaların adları aşağıdakı kimidir:

1. Məişət əşyaları:

Qaşıq, Çömçə, abgərdən, süzgəc, qazan, dolça, vedrə (sərnic, sini, məcməyi, satıl, qulplu) servizlər (xörək üçün, çay üçün) stəkan, nəlbəki, samovar, mürəbbə qabları, qəndədanlar, maşa, sac, teşt, aftafa, ləyən, çaynik, çaydan, saplıca, qədəh, padnos, vaz, güldan, bühlur məməlatları, məfrəş, güvəc, farş//aftafa, sərpuş, kəfkir, biçaq, çömçə, ətçəkən maşın, şirəçixardan, kartofsoyan, kofeçəkən, düyüçəkən (maşınlar) qab-qacaq yuyan, dərinkələr, tava, ələk, oxlov, çörək-yayan, təknə, qalaq, tabaq, xəlbir, dəsmallar, salfetkalar, çəngəl-biçaqlar və s.

2. Evin bər-bəzəyi ilə bağlı əşya adları:

Xalça, palaz (kilim, gəbə, məfrəş, heybə, xurcun, həsir), pərdə, sandıq, karnizlər, yorğan-döşək, döşəkcə (nalça), mitəkkə, yastıq, odayallar, örtüklər, mələfə, yorğanüzü, taxt, şkaf, kreslo, divan, yazı stolu, stul, jurnal stolu, paltar dolabı, qarderob, tumbočka, trimo, güzgülər, soyuducu, ensiz xali.

Bunlarla yanaşı xırda məişət əşyaları – iynə, sap, iynə-qabı, oymaq, corab, əl dəsmalları, baş yaylıqları (araxçın, şalçalıq, cutqu, tumanbağı (arxaik), gecə geyimləri və s.

Qız evinə aparılan bəzək əşyaları adları da öz tarixi aspektini qoruyub saxlamaqdadır. Buraya qiymətli daş-qasıla bərabər, qızıldan hazırlanmış bəzək şeyləri, zinətli əşyalar daxildir:

Sirğa, üzük, nişan üzüyü // barmaqça, qolbaq, qızıl sap // zəncir, hil, arpa, kəmər, qabaqlıq, qızıl pul, mirvari.

Daş-qas adları sırasına tarixi və müasir aspektdən yanaşlıqda aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

Brilliant//yaqut//ləl, zümrüd, korund, sapfir, firuzə, almaz, aleksandrid, qranat, /ləl, cəvahir, dürr/.

Toy mərasimi etnolinquistik vahidləri sırasına nişanlanmadan üzəçixdiya qədər keçən vaxt intervalında qohumluq münasibətləri ifadə edən və mərasim boyu toyu müşayiət edən ənənələrlə bağlı olan sözlərin nümunəvi mənzərəsi belədir:

Yeznə, qayın, baldız, kürəkən//giyov, quda//qohum, gəlin, bəy, qayınata, qayınana, qohum, gəlin, bəy, qayın, yengə, elçi, saldış, solduş, toybəyi, toyxana//mağar, xinayaxdı, elçilik, nişan, böyük nişan//paltar, paltarbiçdi, bayramlıq, xələt, xonça, bəyçixarma, bəydurdu, bəyoxşama, gəlinoxşama, şabaş, gəlin hamamı, bəy hamamı, pul salma, alnına pul yapışdırma, bəy oynatma, gəlinoynatma, qaşalma, üzbezəmə, xinayaxma, gəlingətirmə, pəhləvan güləşi, zifaf gecəsi, gərdək, üzalma, başbəzəyən, üzəçixdi, dərhəcdi.

TOY MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI BƏZİ ADLARIN ETİMOLOGİYASINA DAİR

Dil birinci növbədə xalqın özünə aid olan anlayışları, varlıq adlarını cəmləşdirir. Hər bir xalqın varlığını, özünə-məxsusluğunu, məişətini onun dini, adət-ənənələri, maddi və mənəvi mədəniyyətinin təsdiqi olan peşə və məişət sahələri ilə ölçmək lazımdır. Bu mənada, qədim adətlərdən biri kimi, Azərbaycanın toy mərasimləri də məxsusi leksik fond və semantik zənginləşmə istiqamətlərində maddiləşən, sabitləşən normalara malikdir.

Məlumdur ki, leksik fondda dəyişmə və zənginləşmə dilin başqa qatlarına nisbətən daha sürətlə gedən bir proses-

dir. Bu proses toy mərasimləri ilə bağlı lügət vahidlərində də öz izlərini qoymuşdur. Bu mənada, işlənmə dərəcəsinə görə bunları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Köhnəlmış söz və ifadələr.

Köhnəlmə prosesi bu vahidlərdə bir istiqamətdə getmişdir: xalqın sosial-ictimai, iqtisadi həyatındaki dəyişikliklər, mədəni səviyyənin artması və texniki imkanların üstünlüyü toy mərasimi ilə bağlı bir sıra ənənələrin, alət və vasitələrin istifadədən qalması ilə nəticələnmişdir. Bu isə həmin dairədən olan söz və ifadələrin işlənmə imkanlarını məhdudlaşdırılmışdır.

Məsələn, toyun sonuncu gündən pəhləvanların *güləşməsi*, *cidira çıxma*, *nəmər apartma*, *dərhəcdi gətirmə*, *beşik-kərtmə* kimi adətlərin demək olar ki, öz aktuallığını itirməsi bu adətlərlə bağlı olan sözlərin dilin passiv fonduna keçməsinə səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq: *küştü*, *qurşaq*, *qurşaqtutma*, *nəmər*, *beşikkəsmə*//*beşikkərtmə*, *dərhəcdi*, *tulumbar*//*tuluq zurna*, *kəmər*, *dütar* adlarının, eləcə də "İnnabi", "Kolxoz rəqsisi", "Ay bəri bax", "Bəxtəvəri", "Ağabala rizaisi", "Gəlin atlandı" kimi oyun havalarının da adları passiv fonda keçmişdir.

Toy mərasiminin müasir səviyyəsində unudulan adətlərdən biri də elçilik prosesində deyilən məsəl, aforistik ifadə və şerlərdir:

Çaxmaq bizdən, qov sizdən,
Otaq bizdən, ev sizdən,
Bağ bizdən, bağban sizdən,
Oğlan bizdən, qız sizdən.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qədim etnik qruplar yuxarı dairələrdən verilən əmr və göstərişləri xalqa çatdırmaq üçün xüsusi şəkildə hazırlanmış alətləri bir-birinə vur-

ma, səsli daşları başqa daşlarla "döy"mə, daha sonralar isə heyvan dərisi çəkilmiş alətləri döyəcləmə kimi vasitələrdən istifadə edirdilər. Türk dillərinin qədim fonetik sistemində kar samitlərin üstün mövqə tutması belə bir qənaətə gəlmək üçün əsas verir ki, d~t və sait-samit ahənginə uyğun olaraq, "ö" yox, "o" saitinin işlənməsi ilə "döy" mənasında işlənən "toy" sözü xalqı, eli böyük toplantılaraya dəvət edən bir lügət vahidi olmuşdur.

Bu söz həm də toplantıının özünü ifadə edən ad kimi də işlək olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında aktual olan "toy", "ulu toy" sözləri "toplantı", "böyük yığıncaq" (ziyafət) mənalarını ifadə etməklə yanaşı, həm də "toy" (evlənmə mərasiminin adı) mənasında işlənmişdir. Bir sıra boylarda "toy" mənasında "evərmə" // "evlənmə", "toy" // "dügen" sözlərində paralellik də müşahidə olunur. "Toy"un "döy" mənası Azərbaycan dilində "dög", "dögün" // "düğün" // "dügen" // "düyük" fonetik sabitləşməsi ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, toy // döy variantlarının eyni mənalı fellər kimi "dügen" adının sabitləşməsindəki rolu bərabər səviyyəli olmuşdur.

Toy mərasimi ilə bağlı adların bir qismində köhnəlmə sözlərin fonetik qabığında təzahür etmişdir. Bu cəhət sözün meydana çıxmazı ilə deyil, təzə səs qabığında, yeni səs kompleksində öz işləkliyini saxlaması ilə nəticələnmişdir.

Məsələn, "toy", "zurna", "nağara", "saz", "qopuz", "tütök" sözlərinin tarixi formalarına nəzər salaq:

"Qədim türk yazılı abidəliri"nin dilindən bizə "toplantı", "yığıncaq" mənasında məlum olan "**toy**" sözü "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində "düğün" sözü ilə yanaşı, müasir mənasında (toy) işlənmişdir. Dastanlarda "elçilik" –

"kiçik düğün", toy – "ulu düğün" // "ağır düğün" kimi tərkiblərdə verilmişdir.

"Toy" və "düğün" sözünün eyni kökdən olması fikri dilçi alımların bu vahidlərin formallaşma istiqamətiini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməsinə səbəb olmuşdur: toy>toyun>tuyun>tüyün>düyün // dükün.⁶

Bu sözün fonetik formulunda t<d, y<ü əvəzlənməsinin türk dillərinin ümumi qanuna uyğunluqlarından olmasının izahə ehtiyacı yoxdur.

"Zurna". Bu söz "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında "sırna" kimi işlədilmişdir.

Belə məlum olur ki, "sırna" – "zurna" sözünün tarixi fonetik qabığıdır. Qeyd etməliyik ki, *zurna* çalğı aləti kimi, müəyyən dövr ərzində aktuallığını məhdudlaşdırırsa da, Azərbaycanın ucqar rayonlarında həmişə istifadə olunmuşdur.

M.Fasmer "zurna" sözünün fars mənşəli olduğunu göstərir. O, bu fikirdədir ki, ilkin forması "surna" kimi olan bu söz *sur* (toy, qonaqlıq) və *nay//ney* (tütök) tərkibində müxtəlif mənalı iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.⁷

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da "surna" kimi işlədilmişdir:

*Sırnaçıları qovdu, nağaraçıları qovdu.*⁸

"Sur+nay//ney" strukturunda "kara+nay//ney" (böyük tütök) kimi işlədilən "klarnet" sözünün xalq etimologiyası (qaranay) alətin *zurnaya* nisbətən böyüklüyü, uzunluğu ilə bağlıdır. *Karanay* özbək xalqına məxsus uzun çalğı alətinin adı kimi də işlənir. *Klarnet // karanay* səs uyğunluğu Azərbaycanın şimal-şərq zonasında ötən əsrin ortalarından

işlənməyə başlamış "klarnet" in ümumxalq dilində "karanay" kimi ifadə edilməsinə səbəb olmuşdur.*

"**Nağara**" – bu gün də toy mərasimlərinin zəruri çalğı alətləri sırasındadır. M.Fasmer "nağara" ni türk mənşəli söz kimi qeyd edir.⁹ Radlova istinadən bu qənaətə gəlir ki, "nağara" tatar, türkmən, qıpçaq dillərində "baraban" mənasında işlənən bir söz olmuşdur.

M.Fasmer "**baraban**" sözünün də türk mənşəli olduğunu qeyd edir.¹⁰

Çalğı aləti adları sırasında "**dümbək**", "**dombul**" sözlərinin formallaşma istiqaməti də maraq doğurur. Tədqiqatlar göstərir ki, hər iki söz **dü//do** kökündən törəmiş, bu isə alətin çıxardığı səsin təqlidi əsasında formalılmışdır. "**Do**" kökünün "**to**" variantı "*tovul*"//*dovul*//*davul* sözlərində şərqi türk dillərinin əksəriyyətində "**dəf**" mənasında işlənir. "**Davul**" "**dəf**" ə nisbətən iri olub, texniki cəhətdən "**dəf**" in hazırlanmasını əxz edir. "**Davul**" u bir əllə tutub o biri əllə döyəcləyirlər. Müasir dilmizdə işlək sözlərdən olan "**təbil**" də "**davul**" sözündən formalılmışdır.

"**Dümbək**" eyni və ya müxtəlif həcmli iki, üç saxsı bərniyə heyvan dərisi çəkilməklə düzələn zərb alətidir. "**Dombul**" isə "**davul**" dan törəsə də "**nağara**" ilə eyni alətin ikinci adıdır.

Sevortyanın "Этимологический словарь тюретских языков" əsərində *tonkök*//*tonçek*//*tümgek* kimi fonetik variantlarda verilən¹¹ "**dümbək**" sözü türk mənşəlidir. Sözün etimologiyasından danışarkən müəllif göstərir ki, *düm//dom* qazax, uyğur dillərində "dairəvi" mənası verən sözlərdir.

* Qeyd: Bu sözün (karanay) "böyük" mənəsi ilə işlənmiş "qara" və "ney" sözlərindən formallaşması da istisna deyil: kara ["böyük" ("uzun") +nay [(neay)].

Bizcə, bu məna alətin xarici formasına uyğun gəlsə də, onun məhz çalğı aləti funksiyası ifadə etməsi *dü//do* səs təqlidi ilə daha çox bağlıdır.

"Döy" mənasında "toy"un da ilkin kök variantının *dü//do* uyğunluğunu nəzərə alsaq, *dü//do* köklərini, "toy", "düyüñ", "dümbeñ", "dombul" sözlərinin yuvası kimi qəbul etmək lazımlı gələcəkdir. Beləliklə, *dü//do* – *düm//dom* – *düd//tut* – *düdük//tutuq//tütək* istiqamətində *dü//do* hissəciklərinin "tütək" sözünün də qədim tarixi kök morfemi olduğunu görürük. "Tütək" sözündə "tü" hissəciyinin füləmək mənası da hiss olunur.

2. YAS MƏRASİMİ LEKSİKASI

Mərasim leksikası hər bir dilin inkişafının ilkin mərhələsindən formalaşmağa başlayır. Olum və ölüm – bəşər nəsilinin davamiyyət zəncirinin əvvəli və sonu olduğundan dil bu iki nöqtə arasında formalaşış inkişaf etdikcə başlanğıc və son nöqtələrinin sevinc və kədər notlarında kodlaşan dil işarələrinə, onların ifadə etdiyi informasiya tutumuna daim həssas olmuşdur. Elə buna görə də bir xalqın etnik tərkibində qovuşmuş müxtəlif qruplar bu qəbildən olan leksik vahidləri sinonimik dubletlər şəklində qat-qat toplayaraq, bir nəsildən o birinə ötürür.

Bu gün Azərbaycan dilinin leksik fondunda bütün zamanlar ərzində eyni dərəcədə işlək olmuş *gor//qəbir//məzar*, *ölü//meyit//cəsəd*, *tabut//cənazə//mafə*, *dəfn etmək//basdırmaq//*, *ölmək//rəhmətə getmək//canını tapsırmaq*, *əbədiyyətə qovuşmaq//haqqə varmaq//dünyasını dəyişmək//ömrünü bağışlamaq//vəfat etmək//cəhənnəmə vasil olmaq//gönü duzlamaq//gorbagor olmaq* və s. kimi söz və ifadələrin mənşəyi, kökü, dildə istifadə məqamları, xüsusən

frazadaxili informasiya imkanlarının araştırılması dilin həm üslubi, həm də tarixi aspektində öyrənilməsindəki bəzi qaranlıq məsələlərin aydınlaşdırılmasına kömək edər.

Azərbaycan dilinin leksik qatında yas mərasimi ifadəçiləri olan söz işarələrinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Azərbaycan məkanında yaranan ilk mənəvi-mədəni sərvətimiz olan "Avesta" qanunlarının yazıldığı mətnlər olum-ölüm, işıq-qaranlıq spektrində Hörmüz və Əhriman arasındakı əzəli və əbədi ziddiyətləri əks etdirən dil işarələri ilə zəngindir. Bu işarələr özünün terminoloji təbiəti ilə həm də substrat əhəmiyyəti daşıdığından aid olduğu zamanın dil səviyyəsində qorunub saxlanmışdır.

"Avesta" qanunlarına görə, ölü basdırılmaz, yaxın adamları, qohum-qəbiləsi tərəfindən aparılıb ölüxanaya (**daxmaya**) qoyularmış. Y.V.Çəmənzəminli Azərbaycanda ibtidai icma quruluşunun bədii inikasından ibarət olan "Qızlar bulağı" romanında bu mərasimi belə təsvir edir:

"Ay tutulan ili qışın son ayında anam öldü. Meyidi götürüb daxmaya apardılar. Daxmanın dörd tərəfi uca hasar idi. Çocuqları içəri buraxmazdılar. Atırvanların arasından sıvişib içəri girdim və üst-üstə yığılmış sümüklərin (skeletlərin) arasında gizləndim. Divarların üstü qartal və şahin kimi yırtıcı quşlarla dolu idi. Anamın meyidini gətirdilər və çılpaq halda bir daş səkinin üzərinə qoyub çıxdılar. Ətrafdan yüzlərlə quş tökülib meyidi didməyə başladı. Tükləri tökülmüş qocaman bir şahin anamın gözlərini diddikdə özümü saxlaya bilməyib qışqırdım. Daxmanın qapısı açıldı, bəkçi başını içəri salıb qorxu ilə ətrafi süzdü və məni görünçə gözlərinə inanmadı."¹²

Belə məlum olur ki, Zərdüşt qanunlarına görə ölü basdırılmaz, "daxma" adlanan üstü açıq bir tikilinin içərisində

səki üzərinə qoyularmış. Yırtıcı quşlar, insanlar tərəfindən onların üzərinə qoyulmuş missiyani yenrinə yetirərək, meyidləri didib ətini yeyər, sümükləri ətdən "təmizləyərmişlər." Yalnız bundan sonra atırvanlar (atəşpərəst ruhanilər – F.M.) skeleti səkinin üstündən götürüb köhnədən yiğilmiş qalaq-qalaq sümüklərin üzərinə qoyarmışlar.

Zərdüşt qanunlarına görə ölülərə yas saxlamağın özü də yasaq edilmişdi. Bunun səbəbini romanda verilmiş aşağıdakı epizodda görmək mümkündür: "O biri gün atəşgədəyə getməyib, hey daxmanın ətrafında dolaşaraq ağladım. Axşam atam məni yanına çağırıb dedi:

-Oğlum, ölüm Əhrimənin məhsuludur. Biz ölümə qarşı zəiflik göstərsək, divləri sevindirərik. Mətanətli ol. Divləri açıqlandırmaq üçün nəşeli görün. Ananın ruhu üç gün himayəsiz qalacaq, üç gündən sonra mühakimə edilərək, Günəşin himayəsinə veriləcək. Bu üç gündə divlər himayəsizliyindən istifadə edərək, yazığın ruhunu oğurlamağa çalışacaqlar. Divləri dəf etmək üçün qüsəl yerində atəş yakmalısan. Onda divlər gəlməzələr. Çünkü işqdən qorxurlar."

Qeyd etməliyik ki, "*qüsəl yerində atəş yakmaq*" müasir məişətimizdə də öz funksiyasını qoruyub saxlamaqdadır. Bu mənada, ölüyə qüsəl verilən yerdə üç gün ərzində axşam toranlığı başlayanda şam yandırırlar. Şamların sayı övladların sayı qədər olmalıdır. Belə məlum olur ki, əcdadlarımız divləri və Əhriməni sevindirməmək üçün ölüyə yas tutmağı, şivən qoparmağı, ehsan verməyi qadağan edibmişlər.

Qədim dünya ənənələrində yas mərasimlərinin keçirilməsində bir-birindən fərqli cəhətlər çoxdur. Bununla belə, qədim dönyanın yas mərasimlərinin ümumi cəhətləri də az deyildir. Belə ki, bütün dünya xalqlarında, bir qayda olaraq, yas mərasimlərinin maddi imkanlardan asılılığı eyni

səviyyədə özünü göstərir; varlıların yas mərasimləri böyük təntənə və şivənlə müşaiyət olunduğu halda, kasiblərin yas mərasimlərində "şivən"i çıxmaq şərtilə, bir quruluq, süstlük və adətlərə riayət olunmaması müşahidə olunmuşdur. Quldarlıq dövrünün adətləri ümumxalq matəmi imtiyazını birinci növbədə fironlara vermişdi. Qədim dünyada din də siyasetin bir qolu kimi fəaliyyət göstərir və varlı təbəqənin mənafeyinin müdafiəsinə istiqamətləndirilirdi. Elə buna görə də ölenlərin yenidən bu dünyaya qayıdacağı inamı daha çox varlı təbəqəni nəzərdə tutur, qulları öləndən sonra da varlıların xidmətində "görürdü." Məsələnin nəzəri cəhətdən bu cür əsaslandırılması fironların ağlaşımaz sərvətlərlə dolu xüsusi sərdabələrdə, ehramlarda basdırılması ilə nəticələnirdi. Fironlar basdırıllarkən qul-qaravaşdan, mərhümün sevimli heyvanlarından boğdurulub cənazənin yanına qoyularmış. Məşhur Misir ehramlarını bu adətlərin tarixdə maddiləşən ifadəsi hesab etmək olar. Eləcə də, qədim sərdabələr, kurğanlar imtiyazlı ölülərin qul-qaravaşı, silah-əsvabı, başının süvari dəstəsi, zinət şeyləri ilə birlikdə basdırıldığına əyani sübutdur.

Y.V.Çəmənzəminli qədim türklərin yas mərasimini belə təsvir edir.

"O biri gün şahzadənin dəfn mərasimini keçirdik. Qullar iyirmi addım uzunu və iyirmi addım eni olan iki adam boyu yer qazdlılar. Dibinə söyüd yarpağı döşədilər. Şahzadənin çadırı bütün müxəlləfatı ilə buraya yerləşdirildi. Meyidi geyindirib silahları ilə bərabər yatağa uzatdlar. Çadırı gətirdilər. İrəlikü gün xəstə şahzadənin yatağı önünde diz çökən on səkkiz qız Alpatay adlı çopur bir cəllad tərəfindən bir-bir boğdurulub öldürülmüşdü. Bunları da şahzadənin ətrafına düzdülər. Şahzadənin atını boğub çadırın qapısına bağladılar.

...Vida mərasimi bitdikdən sonra qəbrin üzərinə ağaclar döşəndi. Hər bir əsgər əlində bir ovuc torpaq gətirib tökdü. Qəbrin üstündə uca bir qurğan yarandı. Qurğanın ətrafına haça ağaclar basdırıldı. Qənimət alınmış atlardan əllisi və korlardan əlli nəfəri boğdurulub gətirilmişdi. Atların boyunlarını və dallarını haçalara qoyaraq, üzərinə əsir meyitlərini uzatdilar. Sonra qırx süvari qurğanın ətrafına dönərək mərsiyə deməyə başladılar."

"Qızlar bulağı" romanından verilmiş bu parçada skif xaganlığında dəfn mərasinin qədim türk qəbilələrinə xas olan ümumi cəhətləri maraq doğurur. Qədim tarix türklərin Şərqdən Qərbə istiqamətində müxtəlif məqsəddli yürüşləri barəsində məlumatlarla zəngindir. Bu yürüşlər nəticəsində Avropa və Asiya torpaqları başdan-başa altun xəzinələrindən ibarət kurqanlarla örtülmüşdü.

Antik dövrün sivilizasiyalı dövlətləri sırasında öncül yerlərdən birini tutan qədim Yunanıstanda da dəfn mərasimləri xüsusi rituallar və ənənələrlə müşaiyət olunmuşdur. Homer, Esxil və başqa antik müəlliflərin bədii irsində bu barədə zəngin məlumatlarla qarşılaşıraq. Qədim Yunanıstanda ölüleri basdırmaq, yeraltı sərdabələrdə sal daşlar üzərinə qoyarmışlar.

Mərhumların yeraltı sərdabələrdə saxlanması qədim Saksoniya adətlərindən biri olmuşdur. Şekspirin "Romeo və Cülyetta" pyesində ölüerin saxlandığı yeraltı məbəd ətraflı təsvir olunur.

Bələ məlum olur ki, bu mərasim eramızdan iki min əvvəlki dövrlər üçün də xarakter cəhətlərdən imiş. Xristian dini müqəddəs kitabı olan "İncil"də İsa peyğəmbərin cəsədinin başqa ölürlə bir sıradə mağarada sal daş üzərinə qoyulduğu göstərilir.

Bir sıra dini inamlarda isə cənazənin yandırılması qanun kimi təsbit edilmişdir. Müasir dövrdə də Hindistanın süttü məzhəbli əhalisi ölüyü basdırır, xüsusi ətirli tüstüsü olan sandal ağacından qalanmış tonqalda yandırırlar.

Ölülərin yandırılması qədim italyan etnosları üçün də ənənəvi hal olmuşdur.

Azərbaycan türklərinin qədim həyat tərzinin bədii ifadəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında yas mərasimi ilə bağlı bircə epizoda rast gəlirik. Beyrəyin Aruz tərəfindən ölüdürülməsi səhnəsindən ibarət olan bu epizodda yas saxlama, şivən və ehsan barəsində ətraflı məlumat verilmir. Lakin yaxın adamların "ağ soyunub, qara geyinməsi", ağıçların ağı deməsi müasir yas mərasimi rituallarının tarixi örnəkləri kimi qiymətləndirilməlidir.

"Beyrəyin babasına, anasına xəbər oldu. Ağ evi eşiində şivən qopdu. Qaza bənzər qız-gəlini ağ çıxardı, qara geyindi. Ağ-boz atının quyuğunu kəsdilər. Qırx-əlli yigit qara geyinib, göy sarındılar. Qazan bəyə gəldilər. Sarıqların yerə urdular. "Beyrək" deyü çox ağladılar. Qazanın əlin öpdülər."

Azərbaycanın milli mentalitetində yas mərasimini müşaiyət edən rituallar müxtəlif istiqamətlərin qovuşوغunda formalasdığından müasir yas mərasimlərində qədim atəş-pərəstlik, türkçülük və islamçılıqla bağlı detalları seçib ayrımaq çətin deyildir. Bu mənada, Azərbaycanda dinə inamın üç mənbədən qidalandığını görürük: IX əsrənə başlayan islamizm yerli xalq və tayfalara məxsus dini inamları, o cümlədən totemizm qalıqlarını (qara ilanı, ev ilanını, göyərçini, qaranquşu müqəddəs hesab etmək) şüurlardan bütünlükə silib çıxarmamış, əksinə bu istiqamətdə mövcud olan bir sıra pərəstiş obyektlərini özünə qovuşduraraq, mifik planda bunlarla bağlı pərəstiş rituallarına mistik don geyindirmişdir.

Belə ki, hələ lap qədimdən mövcud olan türkçülük əlaməti dağa, daşa, qocaman ağaca sitayış – pirlərin, ocaqların yaranması və xalqın pərəstiş istinadgahı olması ilə, aqsaqqala, ağbirçeyə hörmət və ehtiram – övliyaların və şixların ibadət obyekti olaraq qəbul olunması ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycanın şimal-şərq zonasında lap qədimdən mövcud olan oda sitayış (atəşpərəstlik) odla bağlı ritualların qorunub saxlanılmasına (qüsl yerində şam yandırmaq, lampa yananda üzə salavat çevirmək, nəhayət Novruz bayramı atəşfəşanlığı) səbəb olmuşdur. Qəribədir ki, islam dini ilə heç bir əlaqəsi olmayan bu rituallar xalq tərəfindən islam dini normaları kimi, dinə, bir olan Allaha ibadət, onun qanunlarına riayət kimi qəbul edilir, səmimi qəlbdən, ruhani bir təmizlik və canfəşanlıqla yerinə yetirilir. Bu cəhətdən, yas mərasimlərinin keçirilməsində özünü göstərən çoxmər-hələli ehsan süfrələri, müsəlman qəbri və qəbristanlığına məxsus əlamətlər bir çox sahədə müqəddəs "Quran"da buyurulanlardan fərqlidir. Bu fərqlər, heç şübhəsiz ki, milli təfəkkürün zamanlara münasibəti ilə yanaşı, həm də iç örnəklərdən götürüb saxladığı və islam normalarına çulğalaşdırıldığı mənəvi amillərdəndir.

Azərbaycan müsəlmanlarının yas mərasimi ilə bağlı predmet kateqoriyasından olan sözlər özlərinin məzmun planında gizlənən daxili informasiyası baxımından çox qədim tariximizdən, məişətimizdən, adət və ənənələrimizdən xəbər verir. Belə sözlərin kodaçımı milli-mədəni dünyamızın dünənini öyrənmək üçün faydalı, sabahını görmək üçün zəruridir.

Bu mənada, *gor ipi*, *üz ağı*, *kəfən*, *gor*, *qəbir*, *məzar*, *ölü*, *mafə*, *tabut*, *meyit*, *cənazə*, *cəsəd*, *yas*, *mürdəşir*, *sovxa*,

baş daşı, əlhət daşı, üç, yeddi, qırx, əlli iki, il kimi vahidlərin leksik-semantik araşdırılması faydalıdır.

"Gor ipi" // "qəbir kəndiri".¹³

Axırət kəndiri olaraq, əzizlənib nənələrin sandığında sxalanan bu kəndir üç yüz, dörd yüz ipək sapın hörülüb yoğun sapa çevrilməsindən ibarətdir. Saplar ipəkdən, yəni ipək qurdunun baramasından alınır. Baramanın açılması və sapa çevrilməsi tam bir ənənə ilə müşaiyət olunurdu. Belə ki, baramalar dekorativ qablara (çanaq, tabaq) tökülür, sapın ucu bir-bir tapılır və cəhrənin iyinə bənd edilir. Bundan sonra açılan baramalar bircə-bircə uc-ucha bəndlənərək, cəhrədə əyirilir və uzun saplara çevrilir. Baramanın töküldüyü tabaq "keçi tabağı" adlanırdı. Çünkü baramadan açılan xam sapa "keçi", yaxud "vaz" deyildi. "Keçi tabaqlarından" isə sonra su, duz, paxlalı bitki toxumları saxlamaq üçün istifadə edilirdi.

Keçi saplarından eşilən 3-4 metrlik sapın yoğunluğu baş barmağın yoğunluğuna bərabər olmalı idi. "Gor ipi" ölümü qəbirə sallamaq üçün hazırlanır. Lakin bu iplə mütləq dünyaya bir insan gəlişi bağlanmalıdır. Belə ki, "gor ipi" hazır olan kimi, təzə doğulan uşağın kəsilmiş göbəyini bu ipin bir ucuna bağlayır və bir oğlan uşağına verirlər. Oğlan uşağı bu ipi başı üzərində bir neçə dəfə fırlayıb buraxır. Göbəyə bağlanmış bu ipin düşdüyü yer uşağın tale bağlılığı hesab olunur. Yəni göbək məktəb həyətinə düşsə, uşağın gələcəkdə alim olacağı, məscid həyətinə düşsə, molla olacağı ehtimalı yaranır. "Gor ipi" yalnız bu əməliyyatdan sonra öz əsas funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Nəslin "gor ipi" o nəsildə dünyaya gələn bütün körpələrin taleyini qədərlədiyi kimi, bütün mərhumların gor evinə sallanmasını da təmin edirdi.

"Üz ağrı".

Mərhumu kəfənləyərkən "üz ağını" ayrıca götürürlər. "Üz ağrı" qadınlarda beş qat, kişilərdə ondan az götürülür.

"Kəfən".

Ərəb mənşəli olub, ölüünün büküldüyü ağ və ya bezdir. Kəfən ağ parçadan hazırlanır. Bu parça yaşlı qadınların, nənələrin, cehiz sandığında lap gənclik illərindən qorunub saxlanardı. Müasir dövrdə bu funksiyani məscidlər öz üzərinə götürmüştür. Lakin kənd yerlərində köhnə qayda qüvvədədir. Ölünün dəfn üçün hazırlanması işində ən mühüm detallardan olan "kəfən" canlı danışq dilində "beş arşın bez", "beş arşın ağ" kimi ifadələrdə frazeoloji çalar qazanmışdır. "Kəfən" sözü Azərbaycan dilinə islam dini normalarının ifadəçilərindən biri kimi daxil olmuşdur. Azərbaycan məkanında yaşayan xalqların islam dini təsirindən əvvəlki dəfn mərasimlərində türkçülük, atəşpərəstlik, məsihçilik normaları mövcud olmuşdur.

"**Gor**" türk mənşəlidir. M.Kəşgarinin "Divani-lüğət-it türk" kitabında "qur" kimi verilən sözə (felə) omonimdir. "*Qur//qor//gor*" istiqamətində sabitləşmişdir. "Qur" sözü türk dillərinin sonrakı dövrlərində "*Qurğan//kurğan*" sözlərinin formalaşması üçün əsas olmuşdur. "Qurğan" ilk dövrlərdə türk ordugahlarının ad göstəricisi olsa da,¹⁴ sonradan semantik dəyişikliyə məruz qalmış və türk xaqanlarının, sərkər-dələrinin dəfn olunduğu "qəbir-təpə" mənası ifadə etmişdir.

Azərbaycan dilində "gor" sözünün sinonimi kimi "**qəbir**", "**məzar**" sözləri də işlənməkdədir.

"**Qəbir**" ərəb mənşəli söz kimi verilir.¹⁵ Bu sözün "qəb" hissəciyinin türk mənşəli "qab", "küp" sözləri ilə fonetik yaxınlığı sözlərin eyni mənşədən formalaşması qənaətini yaradır. Bu sözlər arasındaki semantik yaxınlıq da, yəni

sözün ifadə etdiyi əşyanın funksional istiqaməti (bir şeyin saxlanması və ya qoyulması üçün örtülü məkan) də fikrimizi əsaslandıran vasitələrdəndir.

Ərəb dilində və qədim türk dillərində sait səslərin qrafik işarələrinin yazıda əks olunmadığını nəzərə alsaq, onda bu sözlər arasındaki fonetik yaxınlığı fərqləndirən səbəblər də aydınlaşar. Müqayisə üçün: qb//qp//kp samit uyğunluğunda q-k, b-p səs qarşılıqları əslində eyni səsin kar və cingiltili səslənməsindən başqa bir şey deyildir. Maraqlı cəhət burasındadır ki, Azərbaycan ərazisində hələ III-IV minilliliklərdə ölürlər xüsusi hazırlanmış küplərdə basdırılmışdır. Küplərin qəbir funksiyası bu sözün ilkin semantikasını da bu istiqamətdə sabitləşdirmişdir. Belə olduqda qəbir mənası daşıyan "küp" sözündə sonrakı inkişaf kp//qp//qb kimi, son mərhələdə "qəb" / "qəbir" sözünü formalasmışdır. "Qb" ərəb dili daxili fleksiyasında "qəbr", "qübr" kimi zühur etmişdir.

"Məzar" ərəb mənşəli sözdür. Ərəb dilində bu sözün iki mənası vardır. 1. *Ziyarətgah*. 2. *Qəbir*.

Müasir Azərbaycan dilində ikinci mənada işlənir.

İslam normalarına əsasən müsəlman qəbri yerlə bərabər olub, tədricən itib getməli və məzarın üstündə heç bir inşa və bəzək nişanələri olmamalıdır. Lakin ötüb keçən zamanlar Azərbaycan məkanında müssəlman qəbirləri üzərində böyük və zəngin bəzək-düzək əməliyyatlarının aparılması işini ənənəyə çevirmişdir. İstər orta əsrlərdən qalma qəbirlərin və istərsə də son zamanlara məxsus qəbristanlıqların qəbirüstü abidələrlə – sənduqələr, nəbatı kolleqrafik ornamentlərlə işlənmiş baş daşları, büstlər, heykəllərlə, eləcə də məqbərələrlə, daş hasarlarla haşiyələnmiş məzarlarla bəzədilməsi islam dini normalarına zidd olduğu kimi,

məzarıstanların ölü şəhərlərə çevrilməsini həyat tərzimizin qanuni amillərindən biri etmişdir.

Bundan əlavə, qəbirüstü daşlarda bəzən mərasim əşyaları da təsvir edilmişdir. Belə əşyalardan biri də "**gülabdən**" [gül(f)+ab(f)+dan (f)] yas evinə gələnlərin əllərinə damızdırmaq üçün qızılıgül suyu (gülab) ilə doldurulub hazır saxlanılan bir qabdır. Üstündə gülabdan təsvir edilmiş qəbir daşlarına Bakı yaxınlığındakı məşhur Sufi Həmid qəbristanlığında rast gəlmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsrimizin ortalarına kimi Azərbaycan müsəlmanlarının qəbirüstü abidələrində insan fiquru müşahidə edilmir. Belə qənaət hasil olur ki, qəbirüstü büstlər sonrakı dövr sivilizasiyasının məhsuludur. Qəbirüstü büstləri büt pərəstliklə də, xristian təsiri ilə də əlaqədəndirmə meylləri vardır. Əslində xristian qəbirlərinin üstündə ucaldılan büstlərin özündə də türklərin tarixi-ənənəvi təsiri az olmamışdır. Belə ki, Uzaq Şərqdə, Şərqi Sibirdə, Altaylarda uzun zaman büt kimi (müqayisə et: but-bust) qəbul olunmuş balbalların dərin rəmzi mənası olmuşdur. Qədim dünyanın sənət adamlarının daşdan yonduqları və ya daş üzərində oyduqları adamabənzər fiqurlar təkcə mərhumun xatırəsini yaşatmaq məqsədi daşılmamışdır.

Qədim türklər qəbir üstündə tanınma nişanəsi qoymaq, mərhumun xatırəsini əbədiləşdirmək üçün başqa vasitələrdən də istifadə etmişlər. Bu məqsədlə məzarın üstündə dikinə oturdulmuş uzunsov daşların üzərinə qoyulan sal daşlardan ibarət xüsusi qurğular inşa edilmişlər. Bu ibtidai qurğunun konstruksiyası bəzən elə möhkəm qurulmuş ki, hətta neçə-neçə minilliklərin təbii fəlakətləri belə onları uçurub dağında bilmir. Müşahidələrdən belə məlum olmuşdur ki, türklər belə qurğuları "məngir" adlandırılmışlar.

"Məngir" türk mənşəli söz kimi, Azərbaycan dili daxili normalarını daha çox əks etdirir. Belə ki, canlı danışq dili-mizdə bu sözə uyğun "məngirləmək" feli işlənməkdədir. "Məngirləmək" bir şeyi özünükü ləşdirmək, qapışdırmaq mənasındadır.

"Məngir" (qəbir abidəsi) barəsində aldığımız məlumat tamamilə təsadüfi msahiyyət daşıyır. Belə ki, Moskvanın ORT telekanalı ilə verilən "Səyahət" verilişlərinin birində aparıcı Y.Senkeviç Aralıq dənizi adalarının (Krit adası) birindən hazırladığı reportajında adada yerli əhalinin "məngir" adlandırdığı nəhəng daş qurğular haqqında məlumat verdi. Belə məlum oldu ki, özünü yerli adlandıran şəxs "məngir" sözünü ulu babalarından, ulu babaları isə əcdadlarından eşitmışdır. Həmin şəxs sözün mənasını "uzun daş" kimi izah etdi. (**Mən – uzun, gir – daş**) halbuki sözün həm semantikası, həm də strukturu özü barəsində aydın informasiya verir. Y.Senkeviç və məlumat verən yerli şəxs türk dilini bilmədiyindən sözün forması və mənası barəsində səhv təsəvvürdə olaraq qaldılar. "Məngir" sözündən formalasən "məngirləmək" sözünün türk dilləri içərisində təkcə Azərbaycan dilində işlənməsi Azərbaycan etnogenezinin tarixi köklərinin qədimliyi və bağlı olduğu coğrafi areal barəsində yeni və çox zəruri bir məlumat verməkdədir.

"Axırət evi", "bir qarış torpaq" kimi evfemistik ifadələrlə obrazlı boyalar kəsb edən "gor", "qəbir", "məzar" sözlərinin üslubi məqamları da maraqlıdır. Belə ki, "gor" daha çox loru danışq üslubunun (*gorun çatlasın, gorbagor, gorbagor olsasan, goruna od düşsün, gor kimi qaranlıq, cəhənnəmə-gora ki* və s.) "qəbir" canlı danışq üslubunun, "məzar" isə rəsmi, təntənəli nitq üslubunun işlək dil vahid-

lərindəndir. Alqışlarda "qəbir" və "məzar" sözləri daha çox işləkdir. Məsələn: *qəbri nurla dolsun, məzərni işıqlı olsun* və s.

Yas mərasimləri ilə bağlı leksik vahidlər sırasında xüsusi rəqəmlər də vardır. Buraya "üç", "yeddi", "qırx" və "əlli iki" daxildir.

"Üç" – adicə rəqəm olsa da, yas mərasimi ifadəçisi kimi maddiləşərək, ad göstəricisinə çevrilmiş, sayla omonimik mövqe qazanmışdır. "Üç" yas mərasimi kimi Zərdüst ənənələri ilə bağlı bir məfhumun ifadəcisidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mərhumun ruhunun himayəsizlikdən xilas olub, Günəşin himayəsinə keçdiyi günü ifadə etmişdir. Uzun əsrlərin islam təsiri bu adəti də özünə çulğasdıraraq, matəm günlərinin qeyd olunan əlamətdar və ağır günləri sırasına daxil etmişdir. "Yeddi", "cümə axşamı", "cümə" və "qırx" günlərində olduğu kimi, "üç" mərasimində də ölüünün ruhu öz evinə baş çəkir, doğmalarının qəlbinə yaxın olur. Bu zaman ruhu ovundurmaq naminə ehsan verir, "Yasin" oxutdurur, dualar yapır və namaz qılırlar.

"Yeddi".

Azərbaycanlılar içərisində xüsusi mifik semantikaya malik olan "yeddi" rəqəminə münasibət əcdadlarımızın təfəkkür formalaşdırması ilə bağlıdır. "Yeddi" türk mənşəli sözdür. "Orxon-Yenisey abidələrində" bu söz "yeti" kimi işlənmişdir. (*Ita tasta kalmısı kubranıp yeti yuz boltı*). "Yeddi" sözünün mifik semantika qazanması tarixi qədim Şumer, Akkad mifik təfəkkürünə bağlanır. Belə ki, qədim akkad və elam yazılarında "yeddi şər ruhun" varlığından söz açılır.¹⁶ Ruhların "O dünya" deyilən astral aləmə və ölürlərə bağlı bir anlayış olduğunu nəzərə alsaq, şər ruhların şər hərəkətlərə rəhbərlik edən mifik qüvvələr olaraq qədim dünyanın mənəvi təfəkkürün məhsulları sırasında mövqeyi

aydın olar. Dünyasını dəyişmiş mərhumların şər ruhlardan qorunması vaxtı və şər ruhların ölü bədənlərə təsir mexanizmi barəsində bir-birindən uzaq ölkələrdə yaşayan müxtəlif xalqların adət-ənənələrində oxşarlıqların mövcudluğundan bəhs edərkən Oljas Süleymenov yazır ki, dəfn mərasimi və onun ünsürləri bir xalqdan digərinə yalnız dinin, yəni şur formasının vasitəsilə keçir.¹⁷ Belə qənaət hasil olur ki, "yeddi" rəqəminin də "üç" rəqəmi kimi mərhumun ruhunun şər ruhlardan (inkir-minkir) xilas olma vaxtı kimi rəmzi bir mənası olmuşdur. Dinlərin və mədəniyyətlərin kəsişmə nöqtələrindən biri kimi, Azərbaycan mühiti bu adətin də yeri-li şüurla qovuşma mərkəzi olmuşdur. Azərbaycan məkanında "yeddi" mifik obrazının işlənmə tarixi e.ə.III-II minilliklərə gedib çıxır. Bu söz atəşpərəstlik dövrü mifik təfəkkürünün şər qüvvələri ilə əlaqələnmişdir. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Y.V.Çəmənzəminlinin Zərdüst dini təfəkkürü ilə əlaqələndirdiyi¹⁸ sehrli nağıllarımızda "Yeddibaşlı div", "yeddiqardaş ilan", "yeddibaşlı əjdaha" kimi şər qüvvələrin bədii obrazlarına rast gəlirik.

Nağıllarımızda qəhrəmanların uzaq səfərlərinin "yeddi gün yeddi gecə" yə başa çatması ifadəsi də obraz səviyyəsində bədiiliyə xidmət edən vasitələrdən biridir. "Yeddi gün, yeddi gecə" ifadəsi qədim Şumer mənbələri ilə bağlı olub, Azərbaycan dilinin qədim kökləri barəsindəki məlumat fikri¹⁹ möhkəmləndirən vasitələrdəndir. Qədim tarix müxtəlif yazı abidələrində Nuhun tufanının 40 gün ("Tövrat"), 6 gün ("Akkad yazıları") davam etdiyini göstərir. Şumer mənbələrində isə bu müddət "yeddi gün, yeddi gecə" kimi ifadə olunur.

Mifologiyamız tarixində rəqəmlərdə kodlaşdırılmış informasiya haqqında ilk dəfə Y.V.Çəmənzəminli məlumat

vermişdir. Sonrakı dövrlərdə bu məsələyə müxtəlif münasibətlərlə müraciət olunsa da müəlliflər bu rəqəmlərin matəm mərasimləri ilə bağlı motivlərindən bəhs etməmişlər.

Hazırda müxtəlifyönlü tədqiqatlarda "yeddi" və "doqquz" rəqəmlərinin rəmzləşdirilmə səbəblərinin bir neçə istiqamətdə izahına meyl müşahidə olunur. Ufoloji tədqiqatlar doqquz rəqəmini kainat və insan arasındaki struktur vahidlik prinsipi ilə əlaqələndirir. "Yeddi" rəqəmi ilə əlaqədar fikirlər içərisində insanın üzündə batını zahirlə əlaqələndirən yeddi yuva ilə bağlı (iki göz, iki qulaq, iki burun dəliyi, bir ağız) rəylər geniş yayılmışdır. Bu istiqamətdə izahat "doqquz" rəqəminin rəmzləşdirilməsinin açıklanmasında da müşahidə olunur. Qədim təriqətlər tarixi sufizmin söykəndiyi fəlsəfi məqamlar sırasında "yeddi" və "doqquz" rəqəmlərini də qeyd edir.

"Qırx" – dəfnin qırxinci günü.

İnsanın dünyaya gəlişindən, çäğanın ana bətnindən ayrıldığı gündən *qırx* gün keçənə qədər həm ananın, həm də çäğanın orqanizmində bir-birindən ayrılmadan yaranan zədələnmələrin bərpası prosesi gedir. Bu *qırx* gündə həm ana, həm də çäğa *qırxlı* olur. Onların kənar təmaslardan qorunması həm ruhi, həm də gigiyenik cəhətdən zəruri hal kəsb edir.

Qəribədir ki, insanların dünyadan gedişi də "qırx" rəqəmi ilə bağlı matəm mərasimlərinin bitməsi, başa çatması ilə qeyd olunur. *Qırx* gün ərzində ölüünün cəsədində çürümə getməsi və bu prosesin başa çatması yekunlaşır. Bu müddət ərzində ölü sahibləri də baş vermiş ağır itkiyə sanki alışır, matəm günlərindəki yır-yığışa baş qarışdırmaqla fikrən *qəmdən-kədərdən* bir qədər uzaqlaşır. Dünyaya gəlişindən qırx gün keçənə qədər dünya ilə qovuşub onun reallıqlarına

alışan insanın dünya ilə üzülüşməsi də *qırx* günə başa çatır. "Olum" və "Ölüm" – Dünyaya gəlislə dünyadan gedisin son nuclarına vurulan "qırx" düyüն!

Ruhşunasların "qırx" əlamətinin ruhla bağlılığı barəsindəki qənaəti belədir ki, *qırx* gün ərzində ölüün ruhu atmosfer qatından bir qədər yuxarıda durur. Bu müddət ərzində mərhumun ruhu - astral bədən cismanı bədəndən uzaqda durmaqla hər şeydən əvvəl özünü bu ayrılmaya alışdırır. Bu müddət ərzində astral bədən zaman və məkan ölçüsüzlüyünün hüdudlarında bütün Yer ömrünü təzədən yaşayır. Yer mühitində keçdiyi həyat yolu ruhun gözü önündən ekrandakı kino lenti kimi gəlib keçir. O, sağlığında etdiyi səhvləri görüb əzab çəkir, xəcalət hissi keçirir. *Qırxinci* gün hər şey bitir. Ruh Yerlə bağlı nə varsa, hamisindən xilas olur.

"Qırx"la bağlı müxtəlif dünyagörüşlərinin fikirlərindən asılı olmayaraq, müsəlman aləmində bu matəm günü əvvəlkilərdən daha geniş miqyasda qeyd olunur. Matəmin bu gününə dəfn gündündə iştirak edənlər dəvət olunur. İştirakçılar isə həmin gün yasa getməklə mərhuma olan son borclarını vermiş hesab edilir.

Yas mərasimləri içərisində "cümə axşamı", "cümə", "əlli iki" günlərini də qeyd etmək lazımdır.

Hazırkı iqtisadi durumla bağlı olaraq, bəzən "cümə axşamı" və "cümə" mərasimlərini birləşdirir, bəzən də *cümə axşamını* qadınlar, *cüməni* isə kişilərin iştirakı ilə keçirirlər.

Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsi yas mərasimi ilə bağlı tədbirlər içərisində "əlli ikinci" günün qeyd olunması xüsusi yer tutur. Bu günün keçirilməsi yas sahiblərinin imkanlarından asılıdır. İmkansız ailələrdə bu gün ya heç keçirilmir, ya da yüngül qeyd olunur.

"Əlli iki" rəqəminin rəmzi mənası ölüünün çürümə prosesinin başa çatması, mərhumun sümüklərinin bir-birindən ayrılması ilə bağlanır. Guya cəsəd bəndlərindən söküldükcə astral bədən güclü ağrı duyğusu keçirir. O dəhşətli çırpıntılar içərisində çığırır. Bu fəryadı canlılar içərisində təkcə xoruzlar eşidir. Bəzən xoruz bir yerdə durub, qulağını göyə tərəf meylli tutaraq, sanki nəyişə dinləyir. Sonra qəribə bir səslə içini çəkib ayılır. El rəvayətlərində xoruzun bu trans halı "ölü səsi eşitmək" kimi qiymətləndirilir.

"Əlli iki"də ölüünün əzablarını yüngülləşdirmək məqsədilə ehsan verilir, onun ruhuna dualar oxunur, Allahdan bu əzabları yüngülləşdirmək üçün diləklər və yalvarışlar icra edilir.

Yas mərasimlərinin predmet kateqoriyasına daxil olan söz-işarələri içərisində "ölü", "meyid", "cəsəd" dubletlərini də qeyd etmək lazımdır. Əslində bu sözlərin işarə etdiyi anlayış bütövlükdə yas mərasiminin başlanması üçün səbəbdür. "Ölü" – Azərbaycan mənşəli, "meyid" fars mənşəli "cəsəd" isə ərəb mənşəli sözdür. Lakin üslubi təhkimlik baxımdan fərqli mövqelərə malikdirlər. "Ölü" və "cəsəd" sözləri nominal səviyyədə fikrin birbaşa, bitərəf və obyektiv ifadəsi ilə bağlı mətn mühitində daha çox funksionaldır. "Meyid" sözünün ekspressiv qiymətvericilik imkanı əvvəlkilərdən fərqlənir. Bu sözlərin sinonimi kimi, "rəhmətlik", "mərhum" sözlərindən də istifadə edilir. "Rəhmətlik" daha çox qeyri-rəsmi səviyyələrdə işlənirsə, "mərhum" sözü mərasimin rəsmi səviyyələrdə ifadəsi məqamlarında işlədir.

"Mərhum" sözü ərəb mənşəli olub, məzmun planında "rəhmətlik", "rəhmətə getmiş" mənalarını da daşıyır. Denotantın fonetik strukturda bu qaydada kodlaşdırılması sözün

etik və estetik qiymətləndirmə səviyyəsində funksionallığını artırılmışdır.

Azərbaycan dilində semantik cəhətdən bu sözlərə yaxınlaşan "cənazə" sözü də işlənir. "Cənazə" ərəb mənşəlidir. Yuyulub, kəfənlənmiş və tabuta qoyulmuş ölüyü ifadə edir. "Cənazə" sözünün məzmun planında qovuşan "ölü", "kəfənlənmiş" və "tabuta qoyulmuş" informasiyası işarənin funksional imkanını bir neçə qat artırmışdır. Bu söz də təntənəli ifadə imkanları ilə rəsmi üslubun işlək vahidlərindəndir.

"Yas" mərasimi ilə bağlı paralel işlənən dil vahidlərindən biri də "tabut", "mafə" sözləridir. "Tabut" fars mənşəli olub "ölünü qoymaq üçün qutu" mənasındadır. "Mafə" ərəb mənşəlidir. Azərbaycan dilində bu sözlər eyni mənada işlənsə də, tarixi aspektdə bu sözlərin motivləşdirilməsində müəyyən fərqlər olmuşdur. Belə ki, "tabut" qutu şəklində hazırlanlığı halda, "mafə" ya nərdivan şəklində, ya də xərək formasında hazırlanmışdır. Tarixi mənbələrdən sami xalqlarının mərhumu sarkofaqda dəfn etdikləri məlumdur. Sarkofaqdan qutuya, qutudan nərdivan şəkilli *tabuta* keçmə istiqamətində sabitləşən ənənələrlə bağlı bu sözlərin semantik səviyyəsində ekvivalentliyin yaranıb sabitləşməsi üçün sosial-ictimai amillərin təsiri təbii idi.

"Yas" mərasiminin predmet kateqoriyasından olan sözləri içərisində "baş daşı", "qəbir daşı", "qəbirqazan", "ölüyüyan", "mürdəşir", "tabutqayıran", "dəfn", "kəfən", "kəfənləmə" sözlərinin də özünəməxsus funksiyası, tarixə pərçimliyi, ənənəvi söz yaşamı, mətn mühitində mövqeyi və fraza imkanları vardır.

"Baş daşı", "qəbir daşı", "əlhət daşı".

Üç cür tərkibdə işlənib, "daş" sözü ilə əlaqələnən bu ifadələrin işarə etdikləri əşyanın islam aləmində rolü birtipli

deyildir. Biz artıq yuxarıda qeyd etmişdik ki, islam dini məxəzələrində müsəlman qəbrinin torpaqla (yer) bir səviyyədə olması, qəbrin tədricən itib-getmə istiqamətində hazırlanması haqqında tövsiyələr vardır. Lakin bu tövsiyələrin pozulma halları müsəlman xalqları içərisində, xüsusən Şimal və Şimal-Qərb ölkələrində özünü getdikcə daha qabarık göstərir. Qəbristanlıqların ölü şəhərə çevrilmə prosesi sürətlə artmaqdadır. Bu, daha çox *qəbirüstü daşlara, baş daşlarına* vurulan bərbəzəyin, qəbrin ətrafında çəkilən hasarların ənənəvi mahiyyət qazanması ilə bağlıdır. Qəbrin baş tərəfində qoyulan daş özünün tarixi semantikasını çoxdan itirmişdir. Qədim türk adətlərində dəfn olunmuş adamın baş tərəfində dirilik rəmzi olan su ilə dolu cam qoyulduğu məlumdur.²⁰ Sınıq qabların sayı ölümün yaşıını bildirməyə işarə idisə, salamat qabın qoyulması dirilməyə ümid rəmzi idi. Qəbrin üstündə – *baş daşı* yerində əlində maili vəziyyətdə su qabı tutmuş heykəlin qoyulması ölümün diriləcəyinə inamın türk xalqları içərisində güclü olduğunu göstərirdi. Qəbrin üstündə dirilmə ilahəsi *İştorun* fiquru qoyulurdu. İştor əlindəki qabdan su töküb ölən adamı diriltməli idi.

Müasir müsəlman türklərinin məzarı üzərində ucaldılan abidələri mərhumun ruhunun rahatlığı və gələcəkdə diriləcəyinə inam simvolu kimi qəbul etmək olmaz. Qəbir abidələrinin türk gələnəklərinə söykəklənən bu semantikası müasir dövrümüz üçün arxaikləşmişdir. Qəbirüstü abidələrin indiki məzmunu sağ qalan qohum və övladlarının mərhumun xatirəsinə ehtiramı ilə daha çox bağlı olub, bir qədər də yarış mahiyyətindədir.

Əslində *baş daşı*, *qəbir daşı* dəfn olunmuş şəxsin adı, soyadı, olum və ölüm tarixləri yazılımaqla müəyyən bir dövr

üçün tanınma, itib-getmənin qarşısının alınması məqsədini daşımışdır.

Dini mənbələrin sonrakı təqdimatlarında "**əlhət daşının**" xüsusi funksiyası haqqında fikirlərə rast gəlirik. Belə ki, ölü dəfn olunandan sonra, əl-ayaq çəkilib, sonuncu diri də təzə qəbirdən on addım uzaqlaşandan sonra mərhum asqırıb ayılırmış. Hələ harada olduğunu dərk etmədən uzanıqlı vəziyyətdən oturaq vəziyyətə keçmək məqsədi ilə qalxır və bu zaman başı **əlhət daşına** dəyir. Yalnız bundan sonra dərk edir ki, onun daha maddi dünya ilə heç bir əlaqəsi qalmayıb, o ölüdür. Bu dərketmə onu *inkir-minkiri* qarşılamağa hazırlaşdırır.

"*Başı əlhət daşına dəydi*" frazası da bu mənbədən qidalanmış və hansı bir sınaq və əziyyətlərdən sonra nəyinsə əsl mahiyyətini qavramaq mənasını ifadə etmişdir.

"Qəbirqazan" – ərəb və Azərbaycan mənşəli sözdür. Bu söz məcazi mənada "pislik edən", "xəbis", "tələquran" mənasında metaforik səviyyədə işlənir.

"Ölüyuan", "mürdəşir".

"Mürdəşir" fars mənşəli sözdür. "Mürdə" (ölü) və "şir" ("şü", yəni-yu) sözlərindən formalaşmışdır. Müasir dilimizdə aktivliyini itirmək üzrədir. Qarşışların tərkibində daha işləkdir. ("*üzünü mürdəşir yumuş*", "*mürdəşirə qalmış*", "*mürdəşir*" və s.)

Mərhumun yuyulub kəfənlənməsi prosesi tam bir ənənə ilə bağlıdır. Bu proses zamanı mürdəşirin istifadə etdiyi əşyalar – *əlcək, aftafə* və ya *satıl, sabun* və *isti sudur*. Yuyulma başa çatdıqdan sonra cəsədi *isli-kafir* (kamfora) adlanan xüsusi kimyəvi maddə liə dərmanlayırlar. Bu, görünür cəsəddən gələn qoxunu azaltmaq məqsədi daşıyır. Kəfənləmə işində müsəlmanlarda təriqətlə bağlı (sünni, şıə)

kiçik bir fərq özünü göstərir. Belə ki, şıələr mərhumun qoltuğu altına yonulub təmizlənmiş kiçik bir *söyüd cilingi* qoyurlar. *Ciling* sırf rəmzi məna daşıyıb, inkir-minkirə cavab zamanı ölüün oturaq vəziyyətində qalmasına kömək məqsədini güdür.

Yas mərasimləri "*şaxsey-vaxsey*", "*şivən*" və "*ağı*" ilə müşaiyət olunur.

"*Şivən*" – "ərəb-fars sözləri lügəti"ndə "*feryad*", "*nalə*" mənasında fars mənşəli söz kimi izah edilmişdir. "*Şivən*"nın matəm, yas mənalarının daxili informasiyası, yəni mərasimin bütövlükdə özünü ifadə etmə imkanı türk dillərindəki mərasim ifadəçisi olan "*şülən*" sözünə uyğun gəlir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında "*şülən*" qonaqların (şadlıq məclisinə yığışanların) toplaşlığı məkan və həmin məkanda gedən prosesləri ifadə edən bir söz kimi işlənmişdir. (*Beyrək şülən yeməyinin üzərinə gəldi*).

"*Şivən*" və "*şülən*" sözləri arasındaki fonetik yaxınlıq və ya məzmun planında ifadə olunan uyğunluq (mərasim yiğnağı) bu vahidlərin bir mənşəyə aid olması və fonetik dəyişikliklə eyni sözün variantları olması qənaəti üçün əsas verir. Cox güman ki, "*şivən*" sözü türk dillərindəki "*şülən*" sözünün təhrif olunmuş formasından başqa bir şey deyildir.

"*Yas*" – ərəb mənşəlidir. "Ölən adam üçün ağlaşma, məyusluq, umidsızlık" kimi mənaların ifadəsinə xidmət edir. Sözün semantik çoxşaxəliliyi Azərbaycan dilində müxtəlif itsiqamətli məna strukturlarında işlənməsinə şərait yaratmışdır: "*Yas* içində olmaq", "*yasa batmaq*", "*yas tutmaq*", "*yas saxlamaq*", "*yasdan çıxmaq*" kimi frazalar təkcə ölüm hadisəsi ilə bağlı deyil, digər məqamlarla bağlı psixoloji vəziyyətləri də ifadə edir (*kədərli olmaq*, *pərt olmaq*, *başqalarının müvəffəqiyyətinə paxılılıq etmək* və s.).

"**Ağlı**" – türk mənşəli söz olub, "ak" kökündən törəmişdir. "Ak" uyğur dilində²¹ göz yaşı mənasında işlənir. "Ağlı", "ağla" sözlərinin "ak" kökündən təşəkkül tapması ilə bağlı mülahizələrdə tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı yoxdur.²² Görünür semantik qollanmanın sabitləşməsi (*ağlı*) göz yaşının açılığı ilə kədərin, qəmin açılığı oxşarlığında qovuşmuş və "*ağlı*" (zəhər) omonimik məna kəsb etmişdir. Müqayisə üçün "*ağlı*" – ölü yerində mərhumu oxşama, "*ağlı*" – acı, zəhər və s.

Klassik ədəbi dilimizdə "*ağlı demək*" – "*ağrlamaq*" fonetik tərkibində həm "dərdə şərik olmaq", həm də "ölünü oxşamaq" mənalarında işlənmişdir. "*Ağlı*"nin "*aci*" və "*ağrı*" informasiyası hadisənin (ölümün) doğurduğu emosional vəziyyətlə bağlı olub, hər iki istiqamətdə sözün canına hopmuşdur.

Qədim türklərdə ölüyə *ağlı* demək üçün xüsusi *ağlıçılars* dəvət olunar və ya mərhumun yaxın adamları (qadınlar), söz demək qabiliyyəti olanlar bu işi icra edərdilər. *Ağlılar* daha çox şer üslubunda olub, mərhumun yüksək keyfiyyətlərindən, yaxşı əməllərindən bəhs edir.

"**Ağlamaq**" – sözü "*ağlı*" və "*elə*" sözlərinin qovuşub birikməsi nəticəsində formalaşmışdır.

"Şaxsey-vaxsey" fəryad ifadə edən nidaların nominal səviyyədə ifadəsidir. Matəm mərasimində "*Şaxsey-vaxsey*" xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu, mərhumun yerdən götürülməsinə az qalmış ölümün yaxın qohumları, doğmaları, övladları tərəfindən icra edilir. Bu icra prosesi ağlaşmanın başa, dizə vurulması və saç yolub, üz cırmasi ilə müşaiyət olunur. Qeyd etdiyimiz bölgənin bəzi etnik qruplarına məxsus ənənələrdə (dağlı cühudlar və tatlıarda) bu proses zamanı başa kül və ya torpaq tökürlər. Əgər bunlar olmasa, yerdən ot-ələf qırıp başlarına tökməlidirlər.

Yazıcı F.Kərimzadə "Xudafərin körpüsü" romanında "şaxsey-vaxsey"in etimologiyasını "Şah Hüseyn – vah Hüseyn" nidaları ilə əlaqələndirir.

"Soyxa" – mərhumun özündən sonraya qalan paltarlardır.

Dəfn gününün səhəri mərhumun can verəkən əynində olan soyxalar yuyulub sərilir və quruyandan sonra paltara ehtiyacı olan kasıblara paylanır. "Soyxa" sözü "soyxaya qalasan" ifadəsi tərkibində qarğış məzmunu kəsb edib, dolayısı ilə paltar sahibinə ünvanlanan yamanlamadır.

"Soyxa" – "sovğa" tərkibində "sovqat" sözünə yaxınlaşır.

"Sovq"²³(at) - ərəb mənşəli oluö, ifadə etdiyi mənalar- dan biri də "göndərmə", "aparma" (prosesin özü) deməkdir. "Soyxa" isə bizcə "sovq(a)" sözünün dilimizin daxili normalarına uyğunlaşmasından başqa bir şey deyildir. Sözün mənası "aparma", "göndərmə" prosesini ifadə edən işarələr istiqamətində sabitləşmiş "sovqat" (hədiyyə) mənasının doğruduğu müsbət emosiyaların əksini ifadə edən "ölü paltarının kiməsə göndərilməsi, verilməsi" mənasında ölü sahibi üçün təsəlli, paltarın verildiyi adam üçünsə yardım və yardımından doğan gizli sevinc kimi daxili məzmun planında "sovqatın" mənasına yaxın bir semantika qazanmışdır.

"Ehsan" ərəb mənşəlidir.²⁴ Azərbaycan dilində bu sözün ifadə etdiyi beş mənadan ikisi işlənir: "Hədiyyə", "xeyrat". "Hədiyyə" mənasında bu söz klassik ədəbi dilimizdə işlənsə də, müasir dilimiz üçün bu məna köhnəlmüşdir. "Ehsan", "xeyrat" eyni mənada yas mərasimlərində ölüünün ruhunun rahatlığı naminə gələnlərə açılan yemək süfrəsidir. "Xeyrat" da ərəb mənşəlidir. Mənası "xeyriyyəçilik", "ehsan", "yaxşılıq etmə", "dövlət", "rifah" və s.²⁵

BİR DAHA RƏMZLƏR BARƏSİNDƏ

Matəm mərasimi ilə bağlı rəmzi vasitələr sırasında bəzi rəqəm və sözlərdən əvvəlki səhifələrdə bəhs etmişik. Qeyd etmək lazımdır ki, matəm – mərasimlər içərisində ən çox rəmzi və simvolik məna daşıyıcılarına malik bir mərasimdir. Belə rəmzlərdən biri də dəfn mərasimi ilə bağlıdır.

Mərhumu son məkana yola salarkən mafənin üstünə *kəlağayı*, yaxud *tirmə şal* salırlar. Mafə örtüyünün rəmzi əlaməti xüsusi rənglərlə bağlıdır. Belə ki, mərhüm cavan və nakam getmişə, *qırmızı örtük*, kifayət qədər yaşayıb, həyatdan kam ala bilməmişə (oğul evləndirib, qız köçürməyiibsə və s.), *yaşıl örtük*, qocalıb, əldən düşəndən sonra rəhmətə gedibşə, *qara örtük* salınır.

Rəmzlər içərisində "şax bəzəmə", "qara xonça", "Vağzalı" çalınma kimi hallara da rast gəlinir. Mərhüm ərgən yaşda imişsə və ya nişanlıymışsa, bu zaman dəfn mərasimi yuxarıda sadaladığımız rəmzi detallarla müşaiyət olunur.

Mafəni mərhumin yaxın adamlarının ciyində qəbris-tana aparılması da rəmzi məna daşıyır. Bu, mərhuma verilən son borc və mərhumin xətrinin əzizlənməsi üçün son fürsətdir. Qəbristanlıqda bir daha dua oxunub, halallıq aldıqdan sonra molla cənazəni məzara sallamağa icazə verir. Bunun üçün mərhumin ən yaxın qohumu qəbrin içərisinə düşüb gor ipi ilə bir neçə nəfərin salladığı cəsədi tutur və üzü qibləyə – yanpörtü qoyur. Sonra baş tərəfdən kəfəni aralayıb mərhumin üzünü torpağa toxunmasını təmin edir. Yaxın adamlardan biri mərhumin üzünü – gözü istiqamətdə bir ovuc torpaq tökür.

Torpağın gözü tökülməsi rəmzi mənada mərhumin gözünün bu dünyadan çəkiləməsinə, gözünün doymasına işarədir. Sonrakı proses – yaxın adamların hərəsinin bir ovuc

torpaq atması mərhumə son borcun da ödənilməsinə rəmzi işarədir.

Rəmzlər sırasına məzarın torpaqla eyni səviyyədə durub-durmaması da daxildir. Belə ki, məzarın torpaqdan hündür təpələnməsi guya torpağı məzara dolduran adamlardan asılı olmayıb, mərhumun dünyadan doyub-doymamasını ifadə edən bir haldır. Əgər *təpəcik çox qabarıqsa, mərhum dünyadan və ailəsindən nigaran getmişdir*. Bəzən məzarın üstündə təpələnən torpaq on illər ərzində yatıb yastılamır. Dirilər bunu da rəmzi mənada Ölünün ruhunun rahatlanmaması ilə izah edirlər.

Müsəlman qəbirlərinin *dərinlik, uzunluq* və en ölçü-lərində də ənənəvi rəmzlər mövcuddur. Qadın qəbrinin kişi qəbrindən *dərin qazılması* müsəlman xürafatı ilə bağlı olub, rəmzi mənada qadınlارın fitnə-fəsad mənbəyi kimi daha dərində basdırılmasına işarədir. Guya bu hərəktə *fitnə-fəsadı dünyadan yox edəcəklər*. Başqa bir mənada, guya *qadın o qədər hiyləgördür ki, öləndən sonra dirilib basdırıldı-ğı yerdən çıxmağa da imkan tapar*. Buna görə də iki metrdən dərin basdırılır ki, dirilsə də, qəbirdən çıxa bilməsin. Bu hərəkət xürafatın qadınlara qarşı çox böyük və bağışlanmaz hörmətsizliyi olsa da, hazırda bir adət halını aldığından qazılan qəbrin nə üçün belə dərin olmasının fərqiñə varan yoxdur. "Dərinə getsin" qarğışı da qadına qarşı yürüdülən bu məkralı münasibətin idiomlaşmasıdır.

Qəbirqazanın səyindən asılı olmayaraq məzar dib tərfdən *dar* və ya *enli düşə bilər*. Məzar enli düşübsə, mərhumun əliaçıqlığına, dar düşübsə, xəsisiliyinə işarədir.

Rəmzlər sırasında *soyxanın evdə saxlanılmasına* da münasibət vardır. Belə ki, müsəlman adətinə görə, soyxanı saxlamaq olmaz. Bu həm Ölünün ruhuna əzab verər, həm də

ölü sahibinin evinə bədbəxtlik gətirər. Ona görə də paltarlar mütləq paylanmalı və yaxın qohumlar tərəfindən yadigar olaraq götürülməlidir.

"Şaxsey-vaxsey" mərasimində "üz cırma" və "başa kül tökmə"nin xüsusi rəmzi mənası vardır. Adətən qardaşı rəhmətə gedən bacılar dirnaqları ilə üzlərini cirir və qanını axıdırlar. Bu hərəkətin mənası – bacının qardaş yolunda axıldığı qana, ondan sonra yaşamayacağına, yaşasa da daha əvvəlki çöhrəyə malik olmayacağına işarədir. Əri ölmüş qadınlar isə başlarına kül tökür, saç yolurlar. Bu hərəkətin də rəmzi mənası ərdən sonrakı həyatın dözülməzliyinə, çətinliyinə, qaragünlüyünə işarədir. "Kül başına" idiomunun mənası da öz mənbəyini buradan götürmüştür.

Ölüm hadisəsi ilə bağlı rəmzi ifadələrin etimologiyası frazeoloji sabitləşmənin həm tarixi, həm də təsviri planda açıqlanmasını təmin edən bir vasitədir. Belə rəmzi ifadələr içərisində "ürəyinə su səpilsin" ifadəsinin kodaçımı məraqlıdır.

Müsəlman ənənələri içərisində qəbul olunmuş normalara əsasən arvadı vəfat etmiş kişi ikinci dəfə evlənəndə, ikinci arvadın mərhumənin evinə ayaq basdığı anda yaxın adamlardan biri ölmüş arvadın məzarının baş tərəfindən, mərhumun sinəsi istiqamətində qəbrin üstünə soyuq su tökür. Bu sudan üç damcı süzülüb mərhumun sinəsinə düşməli, bununla da ölüünün maddi dünyadakı evinə günü gətirilməsi ilə bağlı yaranan ürək yanğısı sönməli və ruhu sakitləşib ərindən uzaqlaşmalıdır. "Ürəyinə su səpilsin" frazeminin semantik nüvəsi bu başlanğıcdan qidalanmışdır. Hazırda bu frazanın nitqdə ifadəsi "yanğın sönsün" mənasında adresata çatır və ilkin mənbə yada düşmür.

Azərbaycanın şimal-şərqi bölgəsi yas mərasimləri ilə bağlı etnolinquistik vahidlərin tədqiqindən belə qənaət hasil olur ki, dilin leksik qatında bu günə kimi toxunulmamış qalan bu sözlər dərin təkamül yolu keçməklə etnogen səviyyədə xüsusi əhəmiyyət daşıyan, xalqın milli simasının formallaşmasında mühüm rol oynayan vahidlərdir.

II FƏSİL

DİNİ VƏ MİLLİ BAYRAMLARLA BAĞLI ETNOLİNQVİSTİK VAHİDLƏR

Mərasim leksikası sırasında dini və milli bayramlarla bağlı predmet və proses ifadəçilərini də qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin leksik qatında dini və milli bayramlarla bağlı söz və ifadələrin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan milli mentalitetində müxtəlif yönlü mərasimləri müşaiyət edən rituallar üç mənbədən qidalanmışdır:

1. Atəşpərəstlik; 2. Tanrıçılıq; 3. İslamçılıq.

IX əsrдən başlayan islamizm yerli xalq və tayfalara məxsus dini və etnik xüsusiyyətləri, o cümlədən totemizm qalıqlarını (*qara ilanı, ev ilanını, göyərçini, qaranquşu mü-qəddəs hesab etmək*) şüurlardan bütünlük səlib atmamış, əksinə bu istiqamətdə mövcud olan bir sıra pərəstiş obyektlərini özünə qovuşduraraq, mifik planda bunlarla bağlı pərəstiş rituallarına mistik don geyindirmişdir. Belə ki, hələ lap qədimdən mövcud olan türkçülük əlaməti dağa, daşa, qocaman ağaca sitayış – pirlərin, ocaqların yaranması və xalqın pərəstiş istinadgahı olması ilə, ağısaqqala, ağbirçəyə hörmət və ehtiram – övliyaların və şıxlارın ibadət obyekti olaraq qəbul olunması ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində oda sitayış odla bağlı ritualların qorunub saxlanmasına (*lampa yananda salavat çevirmək, ay doğanda onu görən kimi salavat çevirmək, Norvuz bayramı atəsfəşanlığı* və s.) səbəb olmuşdur.

Maraqlıdır ki, islam dini ilə heç bir əlaqəsi olmayan bu rituallar uzun illər ərzində xalq tərəfindən islam dini normaları kimi – bir olan Allaha ibadət, onun qanunlarına riayət kimi qəbul olunmuş, səmimi qəlbdən ruhani bir təmizlik və canfişanlıqla yerinə yetirmişdir.

Bu mənada dini və milli bayramları bir-birindən təcrid etmək, milli bayramı sırf etnik amillər müstəvisində araşdırmaq mümkün deyil. Təsadüfi deyil ki, totalitar rejim tərəfindən on illər boyu dini bayram kimi qadağan edilən *Novruz bayramının* dini bayram olmadığını sübut etmək və bu bayramın parlaq çalarlarına aşkarlıq qazandırmaq üçün elm xadimlərimiz otuz ildən yuxarı mübarizə aparmalı oldu. Nəticədə *Norvuz bayramı* "azadlıq qazandı". Lakin bu azadlıq da qurbansız keçmədi. Bu gün ictimaiyyət "*Norvuz*" bayramının meydana gəlməsi, bu bayrama aparan mərhələlər barəsində dolğun təsəvvürə malıkdır.

Azərbaycan xalqının hər il təntənə ilə qeyd etdiyi bayramlar əsasən üçdür. Yəni başlıca olaraq üç bayram ölkəmizdə xüsusi hazırlıq mərhələsi ilə başlayıb, nəzir-niyaz və şadyanalıqla yola salınır: "*Novruz*" bayramı, "*Qurban*" bayramı və "*Orucluq*" bayramı.

"NOVRUZ" BAYRAMININ ETNOQRAFİK LEKASİKASI

"Novruz" adından da göründüyü kimi "*yeni gün*" deməkdir. Bəs niyə "*gün*"? Adətən, bu bayram mart ayının 22-sində düşür. Bu isə qışın başa çatıb yazın başlandığı gündür. Qış köhnə il olmaqla mart ayının 21-də bitir. Bu tarix köhnə ilə bağlı bütün günlərin, həftələrin və ayların o tayda qaldığını göstərir. Sabah isə "*yeni gün*" olacaq. Daha doğrusu, "*təzə gün*" həm də "*təzə ili*" başlayan gün. Martın 22-sindən etibarən "*təzə il*"lə bağlı günlərin bir-bir

xırdalanması dünənə, srağagünə, ta srağagünə diyirlənərək köhnəlməsi prosesi başlayır. "Yeni günün" ömrü bütün il boyu ola bilməz. Hər gələn gün, yəni hər "sabah" dünənə və bu günə nisbətdə yeni olsa da, bu daha bayram əhvalruhiyyəsi yaratmır. Çünkü bu "sabahlar" gedən "köhnə ildən" və "gələn təzə ildən", o cümlədən canlı və cansız təbiətdə təzələşməyə, oyanışa, canlanmaya səbəb olan bir yenilikdən xəbər vermir.

Bu mənada, bayramın "Novruz" (yeni gün) adlanması həm fəlsəfi və həm də qnesioloji kökləri ilə özünü doğruldur.

"Novruz" bayramı, bu bayrama hazırlıq, çərşənbələr xalqın etnoqrafiyası ilə o dərəcədə bağlıdır ki, onu "etnoqrafik bayram" adlandırmaq daha düzgün olardı.

"Novruz" bayramının etnik köklərini ilk dəfə araşdırıb, müəyyən bir qənaətə gələn görkəmli Azərbaycan yazıçısı, mütəfəkkiri, filosof və folklorşünası Y.V.Çəmənzəminli olmuşdur.²⁶ Ədib bu bayramın sərf Azərbaycan mənşəli olduğunu sübut etmək üçün qədim yazılı mənbələrə müraciət etmiş, atəşpərəstliyin qanun kitabı olan "Avesta"ni araşdırmış və xalqın milli etnik təfəkkürünün şifahi qaynaqlarından bəhrələnmişdir.

Azərbaycan türklərinin öz milli-etnik bayramlarını rəsmi şəkildə qeyd etmək imkanına gələn yollar – qadağalar, məhrumiyyətlər və qurbanlarla müşaiyət olunmuşdur. Bu gün ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra bu bayram özünün ilkin mövqeyini bərpa etməklə, ölkəmizdə həm də qeyri-rəsmi "Yeni il" bayramı hesab olunmaqdadır.

"NOVRUZ" ƏNƏNƏLƏRİNDE İSLAM ELEMENTLƏRİ

"Novruz" sözün həqiqi mənasında atəşpərəstlik ənənələrinə söykənən bir bayramdır. Lakin alimlərin fikrincə "Novruz" atəşpərəstlikdən də əvvəl meydana gəlmışdır. Bu ənənələr içərisində islam elementləri çox az nəzərə çarpır. Əsas və diqqəti cəlb edən cəhət islam dini ilə bağlı rituallara əməl olunmasıdır. Belə rituallar *namaz qılma, dua oxuma, il təhvil verilən anda, dəqiqlikədə gözünü Quran səhifələrinə dikmə* kimi proseslərlə bağlıdır.

Y.V.Çəmənzəminli "Qan içində" romanında İbrahim xanın sarayında "il təhvilinin" qarşılanmasını belə təsvir edir:

"Xan Vaqifin sözlərini təsdiq edərək, yenə başını tərpətdi. Görünür bir söz demək istəyirdi, lakin qazının saata baxdığını görüb susdu. Qazi *il təhvilə* beş dəqiqə qaldığını elan etdi. Hamı özünü şad göstərməyə çalışdı. Adəti üzrə yeni *il hansı bir əhval-ruhiyyə ilə qarşılansayıdı, guya eyni əhval-ruhiyyə ilin sonuna qədər davam edərdi*. Odur ki, üzlər gülümsəyir, dərdi, qəmi unutmağa çalışır, gözlər süfrəyə, bolluğa və gül-çiçəyə dikilirdi. Xan üçün incə oymalı *səndəl üstündə ceyran dərisində yazılmış qədim bir Quran qoyulmuşdu*. Xan və ətrafindakılar yeni *ili Quran ayəsinə baxaraq* qarşılıyırlılar. Bir-iki dəqiqə davam edən dərin sükütu top atəşləri pozdu: il dəyişilirdi. Hamı yerindən qalxdı, sira ilə xana və əyanlara yaxınlaşış təbrik etdi."

İslam dini "Novruz" ənənələrini nəinki rədd etməmişdir, əksinə onu özünəməxsus çalarla zənginləşdirmişdir. Çağdaş dünyamızın bir sıra islam dinli ölkələrində yeni il miladi tarixi ilə deyil, hicri tarixi ilə hesablanır.

Hicri tarixi Xatəmələnbiyanın hicrəti ilə bağlı olsa da, il dəyişməsi "Norvuz" bayramında qeyd olunur. "Norvuz"

bayramına kimi evdən nəzir çıxarılması (cizyə) da islam dini ilə bağlıdır.

"NORVUZ" BARYMANIN MƏRHƏLƏLƏRİ

"Novruz" bayramı martın konkret bir günü ilə bağlı olsada, bu bayrama aparan zaman axarı 4 mərhələdən keçir: "su" çərşənbəsi, "od" çərşənbəsi, "yel" çərşənbəsi, "torpaq" çərşənbəsi.

Bu dörd mərhələnin axırında "Axır çərşənbə" durur. "Axır çərşənbə" köhnə ildə sonuncu olduğu üçün ona bu adı vermişlər. Bəzən təqvimdə axır çərşənbə ilə Novruz bayramının tarixləri bir-birinin ardınca düşür. Yəni çərşənbə bayramı "ərəfə" günündə (bayram axşamı) qeyd olunur.

"Axır çərşənbə" yə bəzən "çillə çıxardan gün" də deyilir. "Çillə" fars mənşəli olub "çehl" (qırx) sözündən formalışmışdır. "Novruz" bayramına kimi gələn dörd çərşənbənin əvvəlindən başlayaraq davam edən ənənələrlə bağlıdır. Əslində bu ənənələrin özü də tarixən xalqın təsərrüfat işlərinin qışdan sonra gələn yaza hazırlıq prosesini ifadə edir. Hər bir çərşənbə xalq təfəkkürünün kəşf etdiyi "dörd ünsür" dən (*torpaq, od, su, hava*) biri ilə əlaqələnməklə sanki insanların təbiətin oyanış dövrü üçün görəcəyi, görməli olduğu işlərə səsləyir.

Torpağın yaz şumu, qələm (ağac) əkmək, bağ-bağatın təmizlənməsi, meyvə ağaclarının budanaraq sahmana salınması, nəhayət ev-eşikdə təmizlik işlərinin aparılması da bu dövrə düşür. Axır çərşənbəyə kimi insanın şəxsi gigiyenəsindən tutmuş, məisət əşyalarına qədər hər şey təmizlənməli, parlamlalıdır.

"Çillə çıxdı", "çillə çıxarmaq", "çillə kəsdirmək", "çillə suyu tökmək" kimi tərkiblərin hamısında "çillə" sözü "qırx"

mənəsi ilə bağlı olsa da, heç də həmişə dörd ünsürlə əlaqələnmir. Burada "Novruz" ənənələri ilə bağlı olan – ancaq "çillə çıxdı" və "çillə çıxarmaq" ifadələridir.

"Çillə çıxdı" tərkibi öz daxili informasiyası ilə zamanı ifadə edirsə, "çillə çıxarmaq" ifadəsində subyektin müdaxiləsi ilə gedən bir proses ifadə olunur.

"Çillə çıxmazı", "axır çərşənbə"yə düşdüyündən "çillə çıxarmaq" "axır çərşənbə" adətlərindən biri kimi qeyd olunur.

Ümumiyyətlə, bütün əvvəlki çərşənbələr xüsusi tömtəraq olmadan keçirilir. Burada əlamətdar cəhət hər çərşənbə axşamlarında şam yandırılması əməliyyatıdır.

"Şam" fars mənşəli "şəm" sözündən olub "bal mümü" mənasındadır. Bu söz "şam" fonetik tərkibində eyni mənşədə "axşam", "axşam naharı" mənalarını da daşıyır. Lakin Azərbaycan dilində işlənən "şam" variantı "şəm" formulunun ifadə etdiyi məna ilə bağlıdır. Bu isə lap qədimdən işlənən "mum şam"ları ifadə etmişdir.

Kənd yerlərində xüsusi qeyd olunan bayram rituallarını müşaiyət edən şamlar çubuğun başına sarılmış cindirin neftə batırılaraq yandırılması ilə düzəldilir. Azərbaycan dilində bu sözün sinonimi kimi "lopa" sözü də işlənir. Qeyd olunan regionda "şam" mənasında funksiyası semantik təyinata daha yaxın olmasına baxmayaraq, burada "şam" sözünün işləklik dərəcəsi daha intensivdir.

Ümumiyyətlə, "Novruz" bayramı adət-ənənələri ilə bağlı işlənən predmet və proses ifadəcilərinə aşağıdakılardaxildir:

Yumurta boyamaq, rəng, xurcun, heybə, keçi, kosa, şal, çariq, cuxa (kosanın geyimi), qovut, qapı pusma, fala baxma, üzük fali, su fali, üzərrik, tonqal, lopa, şam, tənək

altından keçmə, axar su üstündən hoppanma, taxça, baca, papaq atma, qovurğa, havara, yelləncək, qoz, findiq, püstə, badam, yer-yemiş, halva, qoz halvası, ərik, ləpə, qax, çərəz, keçəl, yumurta döyüsdürmə, səməni, xonça bəzəmək, bayram xonçası və s.

"Axır çərşənbə" adətləri sırasında "axar su üstündən hoppanmaq", "barlı tənək budağı altından keçmək", "üzərrik yandırma", "tonqal üstündən hoppanmaq", "qapı pusmaq", "papaq atmaq", "küsü saxlamamaq", "çillə çıxarmaq", "çilləsini kəsdirmək", "yelləncik asmaq", "qoz halvası bişirmək" və s.-ni də qeyd etmək lazımdır.

Y.V.Çəmənzəminli "Qan içində" romanında "çilləsini kəsdirmək" əməliyyatını belə təsvir edir: "Tut ağacının altında zərif kaşan xalçaları salınmış, məxmər döşəkçələr, ipək püştələr, mütəkkələr düzülmüşdü. Qaravaşlar əlləri döşlərində səf çəkib, xanımı gözləyirdi. Şahnisə xanım isə suyun kənarında oturub, çilləsini kəsdirirdi. Kiçikbəyim üçün Gülablı kəndindən gətirilmiş və o zamandan bəri saraya qalmış dayə xanımın qarşısında oturub, onun baş barmaqlarını ağ ipliklə çatdı, sonra dedi:

-Həzrət Süleyman eşqinə, cin qızı Mərcan hökmünə, bəni adəmdən, bəni heyvandan, cindən, şeytandan, axar sudan, köklü ağacdən, dibli qayadan, yeddi yolun ayrıcından... hər kəsin çilləsinə düşübən, çilləni kəsdim.

Bu sözlərdən sonra qayçı ilə ipliyi kəsdi. Əlavə olaraq xanımın barmaqlarını iki dəfə də çatdı, eyni sözləri oxuyub kəsdi və sonra kəsilmiş iplikləri xanımın başının üstünə tutdu və o biri əlilə büründən qayrılmış, üzərinə dualar həkk olunmuş "qırıx açan camı" ilə bulaqdan bir az su götürüb iplik qırıntılarının üstündən axıtdı.

Bu ondan ötrü idi ki, guya su xanımın başından süzülüb onun bütün dərdlərini özü ilə aparacaqdır."

"Axır çərşənbə" rituallarının ifadəçiləri içərisində "tonqal", "üzərlik"/"üzərrik", "qovurğa", "yelləncək", "havara", "səməni", "halva" kimi söz işarələrinin semantik kodlaşdırılması birbaşa bu hadisənin (Axır çərşənbənin) daxili informasiyasının ifadəsinə yönəldilmişdir: Qeyd olunan regionun şivə xüsusiyyətləri ilə bağlı maraq doğuran sözlərdən biri də "havara" sözüdür. "Havara" yelləncik mənasında, daha doğrusu bu sözün ekvivalenti olaraq işlədir.

Yazıcı-jurnalist O.Salamzadə "Əsrlərin sırrı" tarixi romanında "həvari" sözünü *silahdaş*, əsgər mənasında işlətmışdır.

"Həvari" - ərəb mənşəli söz olub *köməkçi*, *həmfikir* mənasına uyğundur. "Havara" regionun bəzi kəndlərində "havarçaq" kimi işlənir. Özbək dilində eyni mənada "xayınçuq" sözü vardır ki, bu da fonetik cəhətdən "havarçaq" sözünə yaxındır. (R.Rüstəmov. Quba dialekti. B., 1961, səh.267).

Qeyd etdiyimiz bölgənin şivə leksikasında "havara" sözünə həm fonetik, həm də semantik cəhətdən yaxın olan "hovarmaq" (yellənmək, buzun üstündə sürüşmək) feli də işlənir.

"Havara", "hovar(maq)", "həvari" sözləri arasındaki fonetik uyğunluq bu vahidlərin mənşəyi barəsində düşünməyə əsas verir.

Bayram çərəzi (yer-yemiş) içərisində meyvə qurusunun xüsusi yeri vardır. Meyvə qurusu müxtəlif meyvələrdən hasılı gəlir. Bu anlayışları ifadə edən sözlər də müxtəlifdir. Tədqiq etdiyimiz bölgənin lügət fondunda meyvə qurusu aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Alma və armud qurusu – "qax", *gavalı qurusu* "albuxara", *alça qurusu* – "turşu", *qaysı və yemiş qurusu* "yer-yemiş" adlanır. *Albuxara* və *turşu qurusunun* xırda doğranmış şəkli "qıyma" sözü ifadə olunur.

"**Qax**" qədim türk sözləri sırasında olub, türk dillərində müxtəlif mənalara qollanır:

"*kak* –ərik kakı, ərik yarması, *kak ət* – qurudulmuş ət. Ümumiyyətlə, qurudulmuş şeylərə deyilir: *kak*-qurumuş göl, *kak su* – suyun quruması və s."²⁷

Göründüyü kimi, bu söz Mahmud Kəşgari lüğətində "kak" kimi qeyd olunmuş və bütün qurudulmuş əşyaları ifadə etmişdir.

"**Qovut**" – qədim türk mənşəli sözdür. Mahmud Kəşgariinin məlum lüğətində bu söz "koğut" (kodi1) kimi qeyd olunmuşdur. Mahmud Kəşgari "qovutun" dari ununudan hazırlanıb, yağı və şəkərlə bişirilərək təzə doğan qadınlara yedizdirildiyini qeyd edir.²⁸ Hazırda bu yemək növü buğda unundan hazırlanıb "quymaq" adlanır.

Göründüyü kimi, "qovut"un fonetik qabığı Azərbaycan dilində işlənən şəklindən çox fərqlənməsə də, mənası tamamilə fərqlidir. Belə ki, qeyd etdiyimiz bölgə şivələrində "qovut" qovrulmuş buğdanın (qovurğanın) əzilib, un halına salınmış şəklini ifadə edən bir sözdür.

"**Səməni**" sözünün ilkin variantını Y.V.Çəmənzəminli "Soma" ilə əlaqələndirir. Hindistan atəşpərəstlərinin dini kitabı olan "Riq-Veda"da "Soma" müqəddəs içki adı kimi verilmişdir. Kitabın səhifələrinin birində (Riq-Veda) bu sözün qarşısında ədib "səməni" sözünü qeyd etmişdir. Görünür müəllif atəşpərəstliklə bağlı ənənələrdən biri kimi yaşayan Novruz bayramı, bu bayramda *səməni* yetiştirmək

kimi adətlərə əsaslanaraq, "səməni"nin mənşeyini "soma" ilə əlaqələndirmişdir.

Xalq etnik yaddaşında "səməni" sözü iki mənada işlənir:

1. Yenicə cürcərmiş buğdanı daşla əzərək cecəsi qaslanan kimi sıxıb şirəsini çıxarıır və bu şirəni xüsusi şəkildə qaynatmaqla doşab halına gətirirlər. Alınan təamın özü də "səməni" adlanır. Bütövlükdə bu prosesin özü "səməni bişirmək" adlanır.

2. Buğda cürcərib boy atır və yaşıl bir xonçaya çevrilir. Bu da "səməni" adlanır. "Səməni"nin bu forması simvolik məna daşıyıb, çılpaq və boz qısa meydan oxuyan yaşılıq, təravət, məhsuldarlıq semantikasına qollanır.

"Səməni bişirmək" Novruz bayramına gedən yolda – kiçik çillədən sonrakı dövrə düşür. Bu adət xüsusi təntənəli bir şəraitdə prosesdə iştirak edənlərin şən əhval-ruhiyyəsi ilə müşaiyət olunur. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, kənddə, obada, eldə kiminsə *səməni* cürcərtməsi (*səməni qoymaq*) gizli qalmır, əvvəlcədən yaxın adamlar, dost-tanış bu hadisədən xəbərdar olur. Cürcəti *səməni* həddinə yəni döyülmə həddinə çatanda el-abanın ərgən qızları əllərində çanaq, yumru daş *səməni* döyülməli evə yiğisirlər. İri-iri *tabaqlarda*, *məcmilərdə* cürcərdilib, üstü təmiz cuna ilə örtülü səməni qabları ortalığa gəlir. Şirəli *səməni* parçaları *tabaqlara* qoyulub daşla döyüclənir. Tabaqlar şirə ilə dolur. Bu şirə xüsusi qablara boşaldılır. Bu, *səməninin* ilk döyülməsin-dən alınan *şirədir* ki, *qoz halvası* məhz bu *şirə* ilə hazırlanır. Sonra döyülib sulanmış *səməni* cecələrini iri *qazanlarda* hazır saxlanan soyuq suya salıb tər-təmiz yuyurlar. Bundan sonra səməninin ikinci dəfə daş altında əzilmə prosesi başlanır. Bu proseslər növbələşərək cürcətilərin tiftik halına

salınmasına qədər davam edir. Bundan sonra meydan təmizlənir, *qazanlara* toplanan *şirə* süzülür, *şirə* ilə dolu *qazanlar* odun üstünə qoyulur. Alovun üstündə "*bir burun qaynayana*" (15-20 dəqiqə) kimi bulamaqla bişirmə əməliyyatı başlanır. *Səməni* bir qədər qaynayandan sonra onu *duru horra* şəklində də içirlər. Bu meyxəş edici bir maye olub xüsusi dada malikdir.

Görünür, "Riq-Veda" kitabında qeyd olunan "*soma*" *səməninin* məhz bu şəkildir. Vaxtı ilə səmənini bu şəkildə içməyi xoşlayan xüsusi həvəskarlar vardi.

Oağın üstündə *səməni* qatılışana kimi fasılələrlə təkrar-təkrar qaynadılır və nəticədə qırmızımtıl-qəhvəyi rəngdə son dərəcə dadlı bir təam ərsəyə gəlir.

Səməninin bişirilmə prosesi yiğışanların şənliyi, lətifə söyləməsi, cürbəcür oyunları ilə davam edir. Bu oyunlardan biri də "*aşıq-aşıq*" oyunudur. Buna "*xan-xan*" oyunu da deyilir. Bu oyun əsasən gənclər arasında keçirilir. "*Xan-xan*" adından da məlumdur ki, oyun sərf türk mənşəlidir. Oyunda istifadə olunan yeganə vasitə qoyunun *aşıq sümüyüdür*. Bu isə onu göstərir ki, oyun qoyunçuluqla məşğul olan köçəri tayfalar arasında meydana çıxmışdır. *Aşığın* dörd tərəfi dörd funksiya ifadə edir: Yasti qabarıq tərəf *sufi* (sufilər müşahidəçi olurlar), yasti çökük tərəf *oğru*, qabarıq yan tərəf *xan*, çökük yan tərəf *vəzir*, kəllə tərəflər *vəkil* və *cəllada* işarədir. *Aşığı* diyirlədən şəxs onun hansı tərəfinin üstdə qalacağın-dan asılı olaraq həmin tərəfin ifadə etdiyi vəzifəni daşıyırırdı. Oyunun əsas iştirakçıları *xan*, *vəzir*, *vəkil*, *oğru* və *cəlladdan* ibarətdir. Oyunu *vəzir* və *vəkil* idarə edir, *xan* isə cəza üçün hökm verir. Birinci vəkil başlayır: "...*Xan, salaməleyküm. Xan: Əleyküməssəlam. Vəkil: Səninçin bir oğru tutmuşam. Xan: Təqsir-günahı nədir? Vəkil: Xan sağ olsun, getmişdim*

Şiraza, ordan səninçin bir cüt gözəl at gətirirdim. Bu oğru çıxdı qarşima, dedi ki, xana yaraşmaz, bəyə yaraşmaz, mənə yaraşar. Atı əlimdən aldı. İndi bu oğrunun cəzasını özün ver. Xan: "Qoy o gedib qonşunu bayira çağırınsın və desin ki, itini bağla, qapındakı yalaq mənimdir."

Oyunun məzəli hissəsi də məhz bu hadisədir. Gecənin yarısı, hamının yuxuda olduğu bir vaxtda cəsarət gərəkdir ki, kimissə yuxudan oyadıb bu sözləri deyəsən. Cəza kəsilən şəxs isə bunu mütləq etməli idi.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, bu oyunda verilən cəzalar son dərəcə gülməli situasiyalar yaratmalı idi. Və elə "aşiq-aşiq" oyununun ləzzəti də bu gülüşü doğuran səbəblərin ciddiyətində idi.

Oyun bu qayda ilə təkrar-təkrar təzədən başlayır və səməni bişib qurtarana kimi davam edirdi.

Səməni hazır olandan sonra yiğişanların hamısı isti-isti ondan dadır və hərə özü ilə bir pay da götürüb evlərinə dağılışırlar.

Mahmud Kəşgari lügətində "**yumurta**", "**bayram**", "**boxça**" kimi sözlər də öz ifadəsini tapmışdır. "Bayram" və "boxça" sözləri alınma olsa da, "yumurta" – "yu" söz yuvasından formallaşan qədim türk mənşəli sözlərdəndir. Azərbaycan dili lügət tərkibində *yuva*, *yumru*, *yuxa*, *yuvaq*, *yurd* (*yurt*), *yumşaq* sözlərinin də "yu" kökündən formallaşdığı məlumdur.

El-oba adətlərinin qış nağılı belə başlayıb belə də qurtarır. Lakin səmənidən hasıl olan "qoz halvası" uzun müddət qorunaraq özünü "Novruz bayramı"na çatdırır.

"Novruz bayramı" ilə bağlı etnoqrafik adlar sırasında "**halva**" sözünü də qeyd etmək lazımdır.

"Halva" ərəb mənşəli "həlvı" sözündən olub "şirni" mənasında anlaşılır.

Müasir ədəbi dilimizdə "halva" fonetik qabığında işlənsə də, Quba dialektində bu sözün "həlvə" kimi işləndiyi müşahidə olunur. Azərbaycanın milli şirniyyat növləri içərisində *halvanın* öz yeri, öz tarixi vardır. *Halvanın* bir neçə növü məlumdur: *Tər halva*, *qoz halvası* və *darçınlı halva*.

Tər halva və *darçınlı halva* dini bayramlarda və daha çox yas mərasimlərində hazırlanır.

"*Qoz halvası*" isə məxsusi olaraq *səməni şirəsi* ilə yoğurulub *quyruq yağı*nda hazırlanmaqla ancaq qışın sonlarında Novruz məraismləri ərzində hazırlanır. *Səməni şirəsi* ilə yoğurulan *xamır* (xəmir) həll olandan sonra iri-iri *kündələnir*, əllə yastılanaraq qalın *qoğal* halına gətirilir. Bu "*qoğal*" içərisində *quyruq yağı* əridilən *qazanın* dibi ilə bərabər olmalıdır. Əridilib dağ olan yağın içərisinə salınan xəmir yağıda qızardılır, xüsusi çomçə ilə o üz-bu üzə çevrilib təkrar-təkrar *qazanın* dibinə yastılanır. Bu proses *xamır* bişənə kimi davam edir. Bundan sonra üzərinə müəyyən qədər şeker şirəsi və istiot əlavə edilib *xamira* hopdurulur. Sonra bişmiş halva *qazandan* çıxarılır, açılıb xirdalanmış *qoz* ləpəsinə batırılıraq ya yumru, ya da yasti qoğallar şekerlinə salınır. Soyuq yerdə saxlanmaqla uzun müddət öz keyfiyyətini qoruyan *qoz halvası* azacıq işinən kimi yumşalar və öz dadını-tamını bərpa edir.

"*Axır çərşənbə*" (ilaxır çərşənbə) səhər erkən gün çıxmamış ritualların yerinə yetirilməsi ilə başlayır. *Axar su üstündən hoppanıb* "azar-bezарını" su ilə axıtmaq, *barlı tənək altından keçib* bəxt var-dövlət, övlad diləmək', *üzərrək yandırıb* tüstüsünü qoxulamaq, *cillə kəsdirmək*, *üzük fəli*, *qulaq fəli* adətlərinin icrasından sonra *pəhləvanların* güləşti,

kəndirbazlar, qocaman bir ağacın budağından asılmış yelləncəkdə yellənmək, qoç döyüşü və s. Bu şənliklər "Axır çərşənbə" günündən başlayır, "Novruz" bayramında da davam etdirilir. "Novruz" bayramı günü ilaxır gecəsindən (il təhvıl veriləndən) sonra başlayır. Bu bayram özünün şən əhval-ruhiyyəsi ilə onu yaşıdanlara bütöv bir ilin səadətini bəxş edir.

BAYRAM SÜFRƏLƏRİ VƏ BAYRAMIN KEÇİRİLMƏSİ

"Novruz" bayramı süfrəsi özünün şirniyyat zənginliyi ilə fərqlənir. Bu süfrənin bəzəyi ilk növbədə "Novruz" xoncasıdır.

"Xonça" fars mənşəli "xan" sözündən olub "süfrə" mənasını ifadə edir. Azərbaycan dilində bu söz **-ça** şəkilçisi ilə "kiçik süfrə" ifadə edən "xonça" fonetik tərkibində işlədir. **-ça** şəkilçisi kiçiltmə mənası verən bir morfem olaraq "xan" sözünün sonunda süfrənin yiğcamlığının ifadəçisi kimi "xonça" sözünü formalasdırıban və bu sözə xüsusi semantik təyinat verən qrammatik əlamətdir.

"Novruz" xonçası özünün etnik detalları ilə bütün digər xonça növlərindən fərqlənir. Hər şeydən əvvəl xonçanın orta mövqeyini yaşıl *səməni* tutur. Səməninin ətrafi bəzənmiş yumurtalar, *qoz-fındıq*, *püstə ləpələri*, *innab*, *iydo*, *xirda xurma*, *albuxara*, *gavalı*, *ərik qurusu*, *alma*, *armud qaxı* ilə əhatə olunur. Xonçada bayram şamlarının xüsusi yeri vardır. "Novruz" xoncasında *şəkərbura*, *şorqoğalı*, *tixma*, *paxlava*, *qoz halvası* kimi xalqın qədim şirniyyat nümunələri də olur.

Yaşlı nəslin tarixi informasiyalarında "Norvuz" xoncasının detalları bir qədər fərqlidir. Belə ki, bu məlumatlara görə xonçada digər şirniyyat şeyləri ilə bərabər "s" səsi ilə

başlayan yeddi və ya doqquz əşya da olmalıdır: *səməni, süd, su, sünbül, sxuxarı, sarımsaq, sumaq, səbzı, süzmə*.

Bayramın keçirilməsi xalqın özünəməxsus mənəvi zənginliyinin nümayishi ilə müşayiyət olunmalıdır. Bu bayram xalqın etnik kökləri ilə bağlı olduğundan ona sünii heç nə əlavə etmək lazımdır. Bu mərasimin keçirilməsi xalqın əsrlərdən bəri nəsildən-nəslə ötürülərək gələn adət-ənənələrinə söykənməli və hər yeni gələn nəsil burada öz tarixini, öz soykökünü, mənəvi dünyasını görüb yadda saxlamağa, gələcək nəslə ötürməyə çalışmalıdır.

Bayram təntənələri yazılmış senarilər üzrə keçirilməlidir.

Bu ənənələrin keçirilməsində xalq təfəkkürünün fantaziyasına etibar edilməli, oyun, məzhəkə və s. *etnoqrafik amillər* üstünlük verilməlidir.

"Novruz" təntənələrini gündəlik konsert salonlarına çevirmək olmaz. Burada bayramın özü bütövlükdə xalqın ildə cəmi bircə dəfə gördüyü qeyri-adi bir konsert olmalıdır. Burada hər kəs özünü həm təntənənin iştirakçısı, həm də tamaşaçısı kimi hiss etməlidir.

"Novruz" bayramının iki böyük qəhrəmanı var: *kosa* və *keçi*. Bu iki obrazın simvolik mənası "kosa"nın – *barsızlığın, məhsulsuzluğun, təbiətin çılpaq dövrünün keçi ilə – barlıqlıla, məhsuldarlıq və oyanış dövrü ilə mübarizəsinə* ifadə etməkdir. Bayram coşgunluğunu ifadə edən ipin ucu da bu iki qəhrəmanın əlində olur. Lakin bayram təntənələrinə qonaq dəvət etmək də olar. Birinci növbədə əlbəttə ki, V-IX əsrlər öndərimiz *Qorqud Dədəni*, sonra nağıl qəhrəmanlarını – zülmət dünyasının zülmkarları ilə mübarizədə həmişə qalib çıxan *Məlik Məmmədi*, son dərəcə məzəliliyi ilə fərqlənən *Ovçu Pirimi*, dahi *Molla Nəsrəddinimizi*, *Danəndə Bəhlulu*,

məhəbbət qurbanları *Tahirlə Zöhrəni*, XII əsr dən *Məhsəti ni*, *Nizamini* sonrakı əsrlərdən *Qazi Bürhanəddin*, *Nəsimi*, *Xətai*, *Füzuli*, *Vaqif*, *Koroğlu*, *M.F.Axundov*, *Sabir*, *Y.V.Çəmənzəminli*, *Şixəli Qurbanov* – bunların hər biri öz dövrünün oğlu kimi bu bayramın qonağı ola bilər.

"Novruz" bayramı təntənələri rəsmi məclislərdən tam mənası ilə fərqlənməlidir. Burada xalqın iradəsi ifadə olunduğundan diplomatik şərtiliklər arxa plana keçməlidir. "Novruz" bayramı o taylı-bu taylı, Şimalı-Cənublu, Şərqli-Qərbli Azərbaycanın bütövlüyünü əks etdirən möhtəşəm bir hadisə kimi qeyd olunmalıdır.

Bayram təntənələrində xırda millətlərin etnoqrafik de-tallarının nümayişinə şərait yaratmaqla həm də Azərbaycan mənəviyyatının zəngin qaynaqları barəsində təsəvvür yaradmış oluruq. Bu qaynaqların ayrı-ayrı mənbələrdən sözülərək bir hövzəyə toplanması isə xalqın birliliyinin, yekdilliyinin nümayishi olar.

"Novruz" bayramının keçirilməsində ayrı-ayrı türk dövlətlərindən qonaqların gəlməsi və türkçülük amillərinin etnoqrafik ifadəsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qoy gələn nümayəndələrin hər biri özü ilə bir xalq qəhrəmanı (*qırğızin Manası*, *qazaxın Alpamışı*, *özbəyin Əlişir Nəvaiisi*) gətirsin. Hər bir nümayəndəlik üçün xüsusi iqamətgah olaraq çadırlar qurulsun. Çadırlarda açılan etnoqrafik sərgilər türk birliliyinin rəmzinə çevrilsin.

"Novruz" bayramı ilə bağlı simvolik obraslara əlavə edilən detallardan ən uğursuzu "Bahar qızı" obrazıdır. "Bahar qızı" vaxtı ilə "Norvuz" bayramının "Bahar bayramı" olduğunu sübut etmək, onun dirlə, azərbaycanlı tarixi ilə, etnik köklərlə bağlı olmadığına əminlik yaratmaq və bu bayramı "həbsdən qurtarmaq" məqsədi ilə düşünülmüş bir vasitə idi.

Bu gün "Norvuz" bayramında xüsusi bir təntənə ilə meydana gətirilən və bütün bayram tədbirlərində "keçinin" əvəzinə Kosanı müşaiyət edən "Bahar qız" miladi tarixi ilə keçirilən "Yeni il" bayramlarının "Qar qız" (snequroçka) analoqundan başqa bir şey deyildir.

Əslinə qalsa gənc qızların hamısı "Bahar" simvoludur. Bu simvolu xüsusi bir ciddə meydana çıxarmaq bu bayramın təbii etnoqrafiyasına yamaqdan başqa bir şey deyildir.

DİNİ BAYRAMLARIN ETNOQRAFİK LEKSİKASI

Azərbaycan məkanında məskunlaşan islam dinli xalqların dini bayramları "Qurban" və "Orucluq" bayramlarıdır. Hər iki bayram Azərbaycanda islam dininin bərqərar olduğu IX əsrənən başlayaraq bu günə kimi mütəmadi qeyd edilmiş və Azərbaycan xalqının milli mentalitetinin başlıca amilinə çevrilmişdir.

Hər hansı bir xalqın, millətin formalaşmasında nəsil şəcərəsinin davamiyyətində və möhkəm əqidə yönündə birləşməsində dini bayramların rolü böyükdür. Hər şeydən əvvəl bayramı qeyd edənlər arasında ümumi bayram əhvalruhiyyəsi hamının, hər kəsin bir olan Allah eşqinə zikr və ibadətlə məşğul olması, inrsanların bir-birinə münasibətin-dəki soyuqluğun bir neçə günlüyü də olsa unudulması xalqın psixoloji durumunda müsbət bir hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bu əlamətdar günlərin müqəddəsliyi qarşısındaancaq təmiz duyğular və əməllər insanları yaxınlaşdırır, doğmalaşdırır. "Qurban" bayramında qurban kəsilməsi və ev- ev paylanması, bayram günü yaxın qohumların, dost və tanışların bir-birinin süfrəsində çörək kəsməsi, süfrə üstündə

oxunan dualar insanın insana münasibətindəki qayğı və nəvazişlərdən xəbər verir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra düz yetmiş il ərzində dini bayramlar qeyri-leqlə şəraitdə qeyd olunmuşdur. Belə şərait heç şübhəsiz ki, bayram əhval-ruhiyyəsində bir sixıntı yaratmalı idi. Lakin qadağa və sixıntılaraya baxmayaraq, Azərbaycan xalqı Allahın onlara bəxş etdiyi bu səadətdən özlərini məhrum etməmiş, bu iki bayramı həmişə qeyd etməklə onlara məxsus adət-ənənələri də qoruyub saxlamışdır.

"QURBAN" BAYRAMI

"Qurban" bayramı başqa müsəlman ölkələri kimi Azərbaycanda da xüsusi təntənə ilə keçirilir. Bu bayram dirlər tarixindən məlum olduğu üzrə İshaqın atası İbrahim peyğəmbər tərəfindən qurban kəsilmə təşəbbüsü ilə bağlıdır. Yəni İshaq peyğəmbərin əvəzinə Allah tərəfindən İbrahim peyğəmbərə qoyun göndərilməsi bu hadisənin xüsusi bayram şəraitində qeyd edilməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan məkanında bu bayrama əvvəlcədən, yəni bir neçə gün qabaqdən xüsusi hazırlıq görülmür. Məkkə ziyanətinə gedən zəvvarlar isə Həccin yeddinci günü qeyd edilən bu bayramı keçirmək üçün müxtəlif rituallara əməl etməli və tələb olunan bütün əməlləri icra etməlidir.

"Qurban" bayramında kəsilən qurban "vacib qurbanlıq" hesab olunur və imkanı olan bütün müsəlmanlar üçün məcburi sayılır.

"Qurban" bayramı ritualları ilə bağlı Azərbaycan dilində işlənən sözlərin əksər qismi ərəb mənşəlidir. Bu mənada, qurban kəsilən zaman dua oxunması, kəsilən heyvanın əlamətləri ilə bağlı sözlər, payların bölünməsi, bölgü prinsip-

lərinin leksik ifadəçiləri miqdarda bir o qədər də çox deyildir:

Qurban kəsmək, biryasər məkrubh (qeyri-məqbul), hədiyyə, sədəqə, pay, dua, ibadət, zikr və s.

Göründüyü kimi, "zikr", "dua", "ibadət" sözləri dini ritualların yerinə yetirilməsi ilə bağlı olduğundan onları dini bayramların etnolingvistik vahidləri sırasında xüsusi təhkim olunmuş adlar hesab etmək olmaz. Digər sözlərin ritualik funksionallığı baxımından şərhi aşağıdakı kimidir:

"**Qurban**" ərəb mənşəli olub bir məqsəd naminə kəsilən heyvana deyilir. Bu sözün sırf praktik mahiyyəti onu Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlər sırasına çəkmiş və tərkib daxilində frazeoloji vahid kimi formalasdırılmışdır: "Qurban olum", "qurban olsun", "qurban sənə", "sənə qurban", "gözünə qurban", "o mənə qurban olsun"; güzəşt məqamında işlənən "sənə qurban edirəm" və s. Bundan əlavə "qurban getmək", "qurban eləmək", "qurbana çevirmək" kimi tərkiblər də də eyni funksiyani ifadə edir.

"Qurban" sözü sneqdoxa kimi insanlara da aid edilir. Məsələn, "Ağır qurbanlar bahasına başa gəldi". Və ya "Qurbanlarımız da az olmadı."

Azərbaycan dilində "qurban" sözünə sinonim kimi "**sadağa**" sözü də işlənir. "**Sadağa**" ərəb mənşəli "sədəqə" sözünün Azərbaycan dili fonetik normalarına uyğunlaşmış şəklidir. Belə ki, sözün (sədəqə) tərkibindəki kar "s" samiti ilə dilarxası "q" samiti incə saitlərə ("ə") təsir edərək onu özünün kar ahənginə – dilarxası məxrəcində uyğunlaşdırmaqla "a" səsinə çevirmiş, "a" səsi isə öz növbəsində "q" səsinin məxrəcini bir qədər də dərinə salmaqla onu boğaz samiti olan "ğ" ilə əvəz etmişdir. Beləliklə də söz "sadağa" kimi formalasdırılmışdır.

"Sadağa" sözü dilənçilərə, yoxsullara verilən pay mənasını ifadə edir. Elə bu məna da onu "qurban" sözünə ekvivalent etmişdir. "Qurban"ın məqsədi "sadağa" paylamaqla nəticələndiyindən bəzən bu sözlər arasında fərq qoyulmadan onların tərkib daxilində eyni funksionallıqda işlənməsinə səbəb olmuşdur. Müqayisə et: *Qurban getmək // sadağa getmək; qurban kəsmək // sadağa kəsmək; qurban paylamaq // sadağa paylamaq; qurban gedim // sadağa gedim, qurban // sadağa* və s.

Lakin dilimizdə elə tərkiblər vardır ki, burada "qurban" və "sadağa" sözlərini bir-biri ilə əvəz etmək olmur. Məsələn: "başından sadağa" ifadəsində "sadağa" əvəzinə "qurban" sözünü qəti şəkildə işlətmək olmaz. Və ya "Sadağa saraydan çıxmaz" məsəlində "sadağa" əvəzinə "qurban" işlətmək olmaz. Bunun səbəbi odur ki, belə ifadələrdə "qurban" və "sadağa" sözləri mənşə dildəki ilkin mənasında işlənir.

Azərbaycan dilində "qurban" sözünə sinonim kimi "təsəddüq" də işlənmişdir. **Təsəddüq** – ərəb mənşəli olub "sədəqə vermə" mənasını ifadə edir. Bu söz dilimizin inkişafının əvvəlki dövrlərində işlək olsa da, hazırda öz funksionallığını məhdudlaşdırılmış vəancaq "təsəddüqün olum", "başından təsəddüq" kimi frazaların tərkibində qalmışdır.

"Qurban" bayramında *qurban* kəsilən heyvanın bir hissəsi qohum-qardaşa hədiyyə kimi verilir. Bunu heç cür sədəqə hesab etmək olmaz. *Qurban* ətinin müəyyən hissəsinin hədiyyə edilməsi bu bayramın qanunlarından biridir.

"ORUCLUQ" BAYRAMI

Azərbaycan müsəlmanlarının hər il müntəzəm olaraq qeyd etdiyi dini bayamlardan biri də "Orucluq"dur. Bu bayram müsəlman aylarının ən şərəflisi hesab edilən

"Ramazan" ayının son günü olduğundan ona "Ramazan bayramı" da deyilir. "Orucluq" bayramına bir ay qalmış yəni Ramazan ayının birindən etibarən müsləmanlar bu bayrama hazırlıq mərhələsinə qatılırlar. Yəni hər bir müsləman boynunda fərz hesab edilən otuz gün ərzində oruc tutma əməliyyatına başlayır. "Orucluq" bayramına hazırlıq oruc tutmaqla yanaşı gündə beş rükət *namaz* qılma və Allaha ibadətlə müşaiyət olunur.

"Orucluq" ayı və "Orucluq" bayramı ilə əlaqədar olan sözlər də ərəb mənşəli olub islam dini normalarını ifadə edir. Bu sözlər sırasında "oruc", "iftar", "namaz", "sübh namazı", "zöhd namazı", "əsr namazı", "şam namazı", "xiftən namazı", "xüms", "zəkat" kimi lügət vahidlərini qeyd etmək lazımdır.

Bu sözlər bilavasitə dini terminlər olduğundan ibadətlə məşğul olan möminlərin dilində işlənib ümumişlək səviyyəsi qazanmamışdır.

Azərbaycan dilində milli və dini bayramların etnoqrafik leksikasının araşdırılmasından belə qənaət hasil olur ki, bu bayramların azəri mentalitetinin formallaşmasında xüsusi rolü olmuşdur. Milli-etnik bayram kimi qeyd etdiyimiz "Novruz bayramı" ilə əlaqədar etnolingvistik vahidlər yerli substrat mahiyyəti və türk mənşəli olması ilə daha çox fərqlənir. "Qurban" və "Orucluq" bayramlarının etnoqrafik leksikası daha çox ərəb mənşəli sözlərdən ibarət olsa da, bu vahidlərin bir qismi Azərbaycan dilinin leksik-semantik imkanlarının zənginləşməsində əvəzsiz rola malikdir.

III FƏSİL

TƏSƏRRÜFAT HƏYATI İLƏ BAĞLI ETNOLİNQVİSTİK VAHİDLƏR

Azərbaycan ərazisində kəndli təsərrüfatı lap qədim dövrlərdən formalışmağa və bir neçə istiqamətdə inkişaf etməyə başlamışdır. Hələ qədim quldar dövlətlərin mövcud olduğu Manna, Urartu, Midiya, Atropatena, Aratta, daha sonrakı dövrlərin və bizim eranın əvvəllərində Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən Şirvan, qərbində mövcud olan Albaniya, XII-XIII əsrlərdə yaranan Atabəylər, orta əsrlərdə Kür-Araz boyu ərazilərində meydana çıxan Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular dövlətlərinin ictimai-iqtisadi vəziyyəti barəsində bizə çatan tarixi informasiyalardan bəlli olur ki, Azərbaycan torpaqları kəndli təsərrüfatının çox müxtəlif istiqamətlərdə inkişafi üçün münbit zəmin və əlverişli iqlim şəraitinə malik olmuşdur. Bu məkan *pambıqçılıq*, *üzümçülük*, *əkinçilik*, *bağçılıq*, *tərəvəzçilik*, *bostan təsərrüfatı*, *maldarlıq*, *qoyunçuluq*, *atçılıq*, *arıçılıq*, habelə *tütünçülük* kimi kənd təsərrüfatı sahələri ilə yanaşı əvvəllər manufakturna istehsalı kimi formalışib, sonralar iri sənaye istehsalına çevrilən *ipəkçilik* (baramaçılıq), *toxuculuq*, *boyakarlıq*, *dəmirçilik*, *qalayçılıq*, *misgərlik*, *dulusçuluq* və s. peşə sahələrinin sabitləşməsi üçün də əlverişli imkanlara malik olmuşdur.

Prof.Y.Yusifov "Qədim Şərq tarixi" kitabında Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim Urartu dövlətinin iqtisadiyyatından (e.ə.VIII-XII əsrlər) bəhs edərək yazar ki, burada (Urartu dövlətində – F.M.) məhsuldar vadilər, aran torpaqları mövcud idi... Dövlət təsərrüfatı geniş torpaq

sahələrinə, sənətkarlıq emalatxanalarına malik idi... Bağbağça və üzümlüklərin salınması hökmdarın sərəncamı ilə həyata keçirilirdi.²⁹

Akademik Z.Bünyadov "Azərbaycan Atabəylər dövləti"³⁰ əsərində Azərbaycanın şimal-şərq zonasında bərqərar olan, Şirvanşahlar dövlətinin sərhədlərinin XII əsrədə şimaldan Samur çayı, cənubdan Kür çayı, Şərqdən Xəzər dənizi ilə məhdudlaşan bir ərazini tutduğunu qeyd edir və bu ərazidə *əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq, üzümçülük* kimi kəndli təsərrüfatlarının inkişaf etdiyini göstərirdi.

Bütün bu qeydlərimizdən belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycanın şimal-şərq zonasında kəndli təsərrüfatı ləp qədim tarixə malik olmuş və getdikcə genişlənmə istiqamətində inkişaf etmişdir. Məlumdur ki, xalqın sosial-iqtisadi həyatının əsas göstəricisi kimi, bu təsərrüfat sahələrinin də özü-nəməxsus dil işarələri, ünsiyyət vahidləri vardır.

Bu mənada, qeyd etdiyimiz ərazi üzrə kəndli təsərrüfatının mövcud istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

1. Əkinçilik.
2. Bağçılıq.
3. Tərəvəzçilik.
4. Heyvandarlıq.
 - a) atçılıq;
 - b) maldarlıq;
 - c) qoyunçuluq.

Azərbaycanın cənub və cənub-qərb bölgəsində əsas təsərrüfat forması kimi özünü göstərən pambıqcılıq şimal-şərq bölgəsi üçün məqbul sayılır.

Bundan əlavə kəndli təsərrüfatları sırasında əvvəllər mövcud olub, hazırda ləğv edilmiş *atçılıq// ilxiçılıq, çəltikbeçərmə* kimi təsərrüfat fomralarını da qeyd etmək zəruridir.

Bu zəruriyyət həm də ondan irəli gəlir ki, qeyd etdiyimiz təsərrüfat sahələri hazırda mövcud olmasa da, bu təsərrufat sahələri ilə bağlı etnolinqvistik vahidlər fərdi şəkildə at saxlayan şəxslərin, cıdır idman sahəsi ilə məşğul olan peşəkarların dilində işlək olan dil vahidlərindən, xüsusi sahə sözlərindəndir.

1. ƏKİNÇİLİK TƏSƏRRÜFATI İLƏ BAĞLI İŞLƏNƏN ADLAR

Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsi təsərrüfatları sırasında *əkinçilik* xüsusi yer tutur. "Əkin" sözünün kök morfemində (ək) "hər cür bitki toxumunun torpağa basdırılması" kimi informasiya genişliyi toplansa da, bu söz birmənalı olaraq *taxılçılıq* təsərrüfatı ilə bağlı işləndiyindən məhz bu sahəyə təhkim olunmuş ad kimi sabitləşmişdir. "**Əkin**" sözü həm iş, həm də ad ifadəçisi kimi işlənməklə bu sahə ilə məşğuliyyətin konkret peşə istiqaməti göstəricisi kimi sabitləşən "əkinçi" sözünün formalaşması üçün əsas rolunu oynayır.

"**Əkin**" xalis Azərbaycan sözləri sırasında olub, türk mənşəli "ək" sözündən formalışmışdır. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində *ək//ek//ək* şəklində işlənən feldir.

Dilimizdə əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı xalq etnoqrafik fəaliyyətini əks etdirən xeyli dil işarələri vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dövrlərdə, yəni texnoloji vasitələrin hələ meydana çıxmadığı vaxtlarda bu sahədə əl əməyindən istifadə olunurdu. Bu istifadə Azərbaycanın şimal-şərq zona təsərrüfatlarında öten əsrin 50-60-cı illərinə kimi davam etmişdir. Bu dövrdə əkinçi təsərrüfatı ilə bağlı dilimizdə işlənən sözlər müxtəlif sahələri əks etdirir. Buraya aşağıdakılardaxildir:

1. İstehsal vasitələri.

2. İstehsal münasibətləri.

İstehsal vasitələri əmək alətlərindən ibarət olub, canlı və cansız vasitələri eks etdirir. Canlı vasitələrə əmək alətlərini hərəkətə gətirən işçi qüvvəsi (*əkinçi, biçinçi, cütçü,sovuruqçu, xırmandar, taxıldöyən, arabaçı*) və güc vasitələri (*kəl, öküz, at*) daxildir.

Cansız vasitələrə istehsal prosesində istifadə olunan əmək alətlərini aid etmək lazım gəlir. Bunlar aşağıdakılardır: *toxum, xış, mala, şadara, tərəcə (toxumtəmizləyən tor), kürək, oraq, araba, furqon, boyundurug, cüt, samı, çumaça, vəl, gavahi, çin* və s.

Bundan əlavə, iş prosesində özünü göstərən müxtəlif mənalı anlayışları ifadə edən sözlər: *şum, səpin, cüc, zəmi, cürcəti, dinvurma, xara, bəndəm, sünbül, bafa, dərz, taya, tiğ, tiğvurma, xırman, dəc, başaq, ləgər* və s.

Beləliklə, Azərbaycanın şimal-şərq zonasında əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı sözləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: *çumaça, şum, cüt, əkin, biçin, əkinçi, biçinçi, toxum, çin, taxıl, çuval, oraq, dərz, bafa, tarla, cüc, cürcəti, sünbül, arat, kisə, arata qoymaq, suvarma, həşəm, taya, xırman, xırmandar, dəc, başaq, kürək, xış, vəl, cüt, araba, boyundurug, samı, şadara, tərəcə, mala, yaba,sovuruq,sovuruqatma, xırmandöymə, taxıldöyən, öküz, kəl, at, furqon, kotan, çumaça, ləgər, dişərmək, dərzəlaç, quqar şumu, vər, vağamlama, arx, qobu, suvarma, quzulama, dartı, qılıcq, bərf, bəndəm* və s.

Cəmiyyətin iqtisadi inkişafı texnoloji yüksəliş, əkinçi əməyinin yüngülləşməsi və bütün işlərin texniki vasitələrlə icra olunması ilə nəticələndi ki, bu da artıq lazımsız vəziyyətə düşən bir sıra əşya və alətlərin adlarının dildə arxaik plana keçməsinə səbəb oldu. Bu mənada tarixizmlər kimi

qiymətləndirilən – ifadə etdiyi məfhumla birlikdə köhnələn sözlər sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik: *xış, cüt, şadara, boynduruq, samı, vəl, oraq, dərz, bafa, çumaça, dərzəlac, dəc* və s.

Öküz, *kəl*, at əkinçilik təsərrüfatındaki funksiyasını itirsə də, bu sözlər öz ifadəçiləri ilə bərabər mövcuddur və dilin fəal sözləri sırasındadır.

Dilin passiv fonduna keçən sözlərin denotantları müasir texniki vasitələrin tətbiqi sayəsində öz funksiyasını itirmişdir.

Əkinçilik təsərrüfatının müasir texniki vasitələri sırasında *kombayn, traktor, kotan, taxildöyən maşın* və s. qeyd etmək lazımdır ki, bu vasitələr və onların dil göstəriciləri Azərbaycan məkanı üçün ümumidir.

Əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı söz və ifadələr içərisində işlənmə dairəsi məhdud olan *dəc, ləğər, tiğ, başaq, kəl* sözləri ilə bərabər, ədəbi dildə sabitləşən *əkin, biçin, araba,sovuruq, biçinçi, oraq, taya, sünbül, toxum, dari, buğda, arpa, çəltik, düyü, şum, xırman, çəpin* və s. kimi leksik vahidlər də vardır.

Əkinçilik təsərrüfatında çəltikbecərmə özünün mürəkkəb və ağır tələbatı ilə fərqlənir. Çəltikçiliklə bağlı *lək, şitil, çəltik, düyü, xır, xır bağlama, arat, ding* sözlərini qeyd etməliyik.

Əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı sözlərin mənşəyi və türk dillərində işlənmə xüsusiyyətləri özünü müxtəlif şəkildə göstərməkdədir. Bu cəhətdən aşağıdakılar diqqəti cəlb edir:

Dərzəlac – Azərbaycan sözü olub, daha çox Quba, Xaçmaz, Dəvəçi şivələrində işlənmişdir.³¹ Dərzəlac otun və ya sünbül tayasının üstündən uzadılan, yaxud ot qalağının

üstündən arabanın yan taxtalarına bərkidilən uzun ağaca deyilir. Hazırda bu söz dialekt işləkliyini də itirmişdir.

Ləgər – Quba, Xaçmaz, Dəvəçi rayonlarının şivə söz-lərindəndir. "Ləgər" kotanın bir dəfə açdığı zolağa deyilir.³²

Dişərmək – türk mənşəli Azərbaycan sözüdür. "Diş" kökü ilə bağlı olub, digər türk dillərində *tiş//teş//diş//tic* fonetik tərkibində³³ işlənir. Sözün *dişər* formasında hərəkət mənası ifadə etməsi toxumun ilk cücərtisinin ağı *diş* şəklində qabığın üstündə qabarması ilə bağlıdır. Anlayışlarla bağlı məna köçürülməsi hadisəsi nəticəsində baş vermişdir. Hadisənin əsasında əşyalar arasındakı zahiri oxşarlıq durur.

Dişər sözü qeyd etdiyimiz zonanın şivələrində *cüçər* sinonimi ilə müvazi işlənməkdədir.

Dərz – Azərbaycan dilinin əksər şivələrində işlənməkdə olan etnolinqvistik vahidlərdəndir, *dərz* bəndəmlə bağlanmış kiçik sünbüllər dəstələrinin (bərf) topa halında şivlə və ya bafa ilə bağlanmasıdan ibarət böyük sünbüllər topasıdır. Bir neçə *dərzin* bir yerdə qalaqlanması isə **kom** və ya **bərd** adlanır. **Kom** və **koma** sözləri zahiri bənzəyiş etibarı ilə eyniləşmədən yaranan sözlərdir. Yüz *dərzdən* düzələn tayaya isə *bərdək* deyilir.

Toxum – fars mənşəli sözdür.³⁴ "Toxum", "nəsil", "soy" kimi bir neçə mənaya malikdir. Azərbaycan dilində bu mənaların hamısı işlənməkdədir.

Sünbüll – ərəb mənşəli söz olub, taxıl bitkisinin buğda dənələri toplanan hissəsinə deyilir. "Sünbüll" Azərbaycan dilində həm də obrazlı ifadə tərzi kimi işlənən məcazlar sırasındadır. **Qılıçıqlı** taxıl dənələrinin ideal düzümü bədii təfəkkür sahiblərinin ilham mənbələrindən olmuş və poetik nitqdə "sünbüll" bənzətməsi ilə kamil məcazlar formalasdırılmışdır: "Saçı sünbüll, özü bir gül...".

Qılçıq – "qılcıq" sözündən formalaşmış (qıl+cıq), sözdə c<ç dəyişməsi getmişdir. "Qılçıq" türk mənşəli sözdür. Sözün ilkin fonetik qabığı (qıl) öz şəkli əlamətini qoruyub saxlamışdır. Bu sözə Qədim yazılı abidələrin dilində, İ.Nəsiminin poetik nitqində rast gəlirik. (*İncə belinin çunkim qılça vücudu yoxdur*). Müasir türk dillərinin əksəriyyətində qıl//kıl//qıl şəklində işlənməkdədir.

Bafa – fars mənşəli olub, *bərf* bağlamaq üçün kökündən qoparılan küləşli sünbülə deyilir.³⁵

"Bafa" – biçinçilər tərfindən işlədilən sözdür. Dörz bağlamananın ilkin mərhələsi *bərf* bağlamaqdan başlayır. Bu söz müasir ədəbi dilimiz üçün işləkliyini itirmişdir.

Xır – çəltikçilik təsərrüfatında işlədilən sözdür. Çəltik tarlasının su basılmış vəziyyəti mənasındadır.

Xırmən//xarman – *xır* və *man* hissəciklərinin qovuşmasından düzələn türk mənşəli sözdür. –*man* ünsürü türk dillərində bir sıra sözlərin formalaşmasında işlənməkdədir: *Orman*, *xırmən*, *Osman*, *idman*, *Elman* və s.

"Xırmən" və "Orman" sözlərində məkan ifadəsinin sabitləşməsinə xidmət edir. "Xırmən" sözünün "xır" hissəciyi ilə "xır" (kiçik) sözünün məzmun planındaki yaxınlıq bu sözlərin bir kökdən olduğunu göstərir. "xır", "xırda", "xır daş" kimi söz və ifadələrin məzmun planında "narın", "kiçik", "kiçik dənə" kimi mənalar birikmişdir. "Xırmən" sözünün mənası da bu istiqamətdə qollanır. Belə ki, "xırmən" – süpürlüb təmizlənmiş yerdə *sünbülün* döyülb xirdalanması, taxıl dənələrinə çevriləməsi əməliyyatının aparıldığı yer mənası daşıyan bir sözdür. Bu məna "xırpalamaq" sözündə də aydın nəzərə çarpır. Azərbaycanın şimal-şərq zona dialektlərində "xırmən" sözü "xarman" şəklində – açıq saitlər ahənginə uyğun tələffüz olunur.

Bəndəm – dərz bağlamaq üçün sünbüllü qurşaq. Dərz bafa ilə sarınıb, on beş, iyirmi bərfin bəndəmlə bir yerdə bağlanmasıdan yaranır.

Taya – ot və ya dərzlərin bir yerə toplanıb xüsusi formaya salınmış şəklidir. "Taya" türk mənşəli Azərbaycan sözüdür. Sözün informasiya planında "dayan"maq – "küləyə, yağışa qarşı dayanıqlı olmaq" kimi mənalar toplanmışdır. "Taya" bir çox türk dillərində, o cümlədən *türk*, *altay*, *qaquz*, *başqırd* və *özbək* dillərində "daya" (maq) mənasını daşıyır.³⁶ Belə qənaət hasil olur ki, müasir Azərbaycan dilində işlənən *daya*, *dayaq*, *dayan* sözləri də "taya"dan formalaşmışdır.

Vər – şivə sözüdür. Qazax, Culfa, Quba, Xaçmaz, Dəvəçi rayonlarının şivələrində *əkinçilik*, *bostan* və *tərəvəzçilik* təsərrüfatları ilə bağlı işlənir. "Vər" biçində beş-altı adəmin bir dəfəyə biçdiyi yerə deyilir.³⁷ Biçinçilərin dilində "vəri başa vurmaq" ifadəsi də bu məna ilə bağlıdır.

Tığ – türk mənşəli sözdür. Mahmud Kaşgarinin "Divani-lüğətit-türk" əsərində qədim forması *tin//tiq* şəklində "düz" mənasında verilmişdir. *Tatar*, *xakas*, *noqay* dillərində *tik//tiq* formasında yuxarıdakı mənada işlənir. *Tığ* sözünün mənası "düz", "şəquli dayanma" ifadəsini verdiyindən belə qənaət hasil olur ki, dilimizdə işlənən "dik" sözü də bu kökdən formalaşmışdır. "Tığ" Azərbaycan dilində müstəqil şəkildə deyil, "tığ vurma" ifadəsinin tərkibində işlənir. Əkinçilik təsərrüfatında dərzlərin üst-üstə qoyulub şəquli istiqamətdə düzgün formada yiğilması "tığ vurma" adlanır.

Düyü – türk mənşəli *düy//döy* felindən törəmişdir. Türk dillərinin əksər qismində³⁸ *tüqim//tügmə* formasında eyniköklü *düyü*, *düymə*, *düyün* sözlərinin tərkibində işlənməkdədir. Bu mənada, *düy* felindən yaranan *düyü* sözünün törəmə formaları olan *düyün*, *düymə* (əşya adı kimi) də

həmin kökdən qidalanmışdır. *Düyünün çəltiyi döymə* yolu ilə əldə olunması məhsulun bu adla (*düy+ü*) ifadəsinə səbəb olmuşdur. "Düymə" sözünün kök morfeminin (*düy*) ifadə etdiyi məna "düyüm", "düynləmək" sözlərinin mənasından qollanmışdır. "Düymə" sözündə prosesin nəticəsi ifadə olunmaqdadır.

Araba – türk mənşəli söz olub, qeyd etdiyimiz zonanın şivə və ləhcələrində ərbə // ərbə kimi incə saitli formulada işlədir. Kəndli təsərrüfatında arabanın nəqliyyat və daşma vasitəsi kimi əvəzsiz rolu olmuşdur. Arabaya qoşqu kimi işlədilən heyvan növlərindən asılı olaraq arabanın da müxtəlif növləri hazırlanırdı: *at arabası, kəl arabası, öküz arabası, eşək arabası*.

Arabanın hazırlanması xüsusi texniki hazırlığa malik ustalar tərəfindən icra edilirdi. Arabaya lazım olan hissələr xarratlar və dəmirçilər tərəfindən hazırlanır və sonra lazımı qaydada quraşdırma işi aparılırdı. *Araba* hissələrinin adları aşağıdakılardır: *təkər, ban, pər, kəmər, çərçivə, reyka, samı, boyunduruq, qol, laydır (çəmbər), ox, top, dislə, cumaça*.

Araba tək at üçün hazırlanıqdə ona qarşı tərəfdən *at qoşmaq* üçün iki *qol* düzəldilir. Cüt qoşqu *arabaları təkqollu* olub, *arabanın* qarşı tərəfindən orta hissəyə bərkidilir. Qol arabanın müxtəlif tərəflərə yönələ bilməsini təmin etmək məqsədi ilə onun ön hissəsinə birləşdirilmiş *disləyə* bəndlənir. "Dişlə" türk mənşəli "tuşla" sözündən olub, arabanın *tuşlana* biləcəyi istiqaməti ifadə edir.

Təkər// tekir // tigir // digir – eyni köklü türk mənşəli sözlərdir. Sözün məzmun planında diyirlənmə ilə bağlı məna ifadəsi aydın nəzərə çarpır. *Təkər* təcrübəli dəmirçilər tərəfindən quraşdırılır. Xarratlar tərəfindən hazırlanan *top* hissəsi *təkərin* əsas detallarından hesab olunur. Belə ki,

təkərin bütün qalan hissələri – *reykalar*, *yaşmaqlar* və kəmər bu əsas hissəyə istinad edir. *Topun* üzərində *reykaların* keçirilməsi üçün dəliklər açılır. *Təkərin yaşmaq* və *kəmər* hissələri *reykalar* vasitəsilə topa bərkidilir və dairəvi şəkil alır. *Yaşmağa kəməraltı* da deyilir. *Kəmər* həm *topu*, həm də *təkəri* möhkəmləndirən vasitə olduğu üçün iri və kiçik ölçüdə olmaqla hazırlanır. Kiçik *kəmər topa*, *iri kəmər* isə *təkərə* geydirilir. *Kəmərlər dəmirçi* kürəsində hazırlanıb soyumaq və bərkimək üçün soyuq suya salınır. *Arabanın təkərləri* qoşa-qoşa olmaqla *oxa* keçirilir. İki ox arası ilə *aranı* uzununa bəndləyən möhkəm düz ağac isə *ban* adlanır.

Arabalarla bağlı maraqlı sözlərdən biri də **samıdır**. "Sami" boynduruğun üst ağaçına deyilir. Onu bərk ağacdən düzəldirlər ki, sinmasın.

"**Sambağı**" – boynduruğun üst və alt ağaclarını bir-birinə bağlayan qayışdır.

"**Cumaça**" isə heyvanın boynunun hər iki tərəfindən boynduruqda açılmış dəliklərə salınan ağac mıxlara deyilir.

Kəndli təsərrüfatında istifadə edilən zəruri vasitələr-dən biri də **ipdir**. *Iplər* hazırlanma üsuluna və istifadə mövqeyinə görə müxtəlif olur. Bu mənada, *ciyə*, *kəndir*, *örkən* kimi ip növləri vardır.

Laydır – arabanın yan tərəflərini təşkil edən çərçivələ-rə deyilir. Şuşa, Gəncə, Qazax, Tovuz, Cəbrayıl dialektlə-rində işlənir.

Kürək – ağızı enli taxtadan hazırlanıb, uzun qol geydi-rilmiş *beldir*. "*Kürü*"/mək/ sözündən formalaşıb türk mənşəlidir. Xırman döyüllən vaxt kənarlara dağılan taxılı kürüyüb bir yerə yiğmaq üçün istifadə olunur. Qış fəslində kürək dam örtüyündə qalaqlanmış qarı kürümək üçün işlədirilir.

Quğar şumu – Lerik şumu mənasında işlənir.

2. BAĞÇILIQ TƏSƏRRÜFATI İLƏ ƏLAQƏDAR İŞLƏNƏN ADLAR

Azərbaycanın şimal-şərq zonasında *bağçılıq* təsərrüfatı başlıca yerlərdən birini tutur. Meyvəciliyin genişlənməsi ilə əlaqədar yaranan müxtəlif meyvə növləri üzrə *bağ* sahələrinə Quba rayon təsərrüfatlarında rast gəlinir. Burada *alma bağları*, *gilas bağları*, *armud bağları* vardır. Digər meyvə növləri *zoğal*, *qaysı*, *meş-meşi*, *alça*, *gavalı* və s. həyətyanı sahələrdə yetişdirilir. Sovet hakimiyyəti illərində *meyvəçilik sovxozları* kimi formalasdırılmış təsərrüfat sahələri hazırda fərdi kəndli təsərrüfatı kimi özəlləşdirilmiş *bağ* sahələri ilə əvəz olunmuşdur.

Bağçılıq ciddi zəhmət tələb edən təsərrüfat sahələrindəndir. *Bağ* sahələrinin suvarma sistemindən tutmuş, ağac-lara qulluq metodlarına kimi bu sahədə iş, mövsümi yox, bütün il boyu davam edir. Belə ki, ağacların gövdəsinə, budaqlarına, çıçəklənməsinə, məhsuluna nəzarət arasıkəsilməz prosesdir.

Bütün bu proseslər *bağçılıq* təsərrüfatı sahəsində bir sıra əmək alətləri və istehsal vasitələri adlarının formalasmasına səbəb olmuşdur. Bu cəhətdən aşağıdakı sözlərə diqqət yetirmək zəruridir:

Bel, lapatka, belləmə, yumşaltma, calaq, peyvənd, gübrə, gübrələmə, əhəng, əhəngləmə, budama, dərmanlama, meyvə, uralanma, nübar, bağ qayçısı, nərdivan, bağban, agronom, qalanba, tut, toxmaçar, qax, turşu, giləmeyvə, alma, armud, gavalı, şaftalı, gilas, nar, qoz, findiq, qaysı və s.

Qeyd etməliyik ki, *bağçılıq* təsərrüfatı ilə əlaqədar olan sözlərin hamısı ədəbi dil səviyyəsində işləklilik qazanmış lügət vahidlərindən ibarətdir. Yalnız "**uralanma**" və "**qalam-ba**" sözləri yerli ləhcə dairəsində işlənir.

Azərbaycanın şimal-şərq zonası şivələrində işlənən "uralanma" məhsul yiğimindən sonra qalan adda-budda meyvələrinin və yetişməsi böyük yiğimdan sonraya qalan məhsulun birdəfəlik yiğilmasıdır. Bu proses tərəvəzçilik təsərrüfatında da getdiyi üçün "uralanma" sözü bu sahəyə də aid edilir. Bu təsərrüfatda uralanmadan sonra tarlaya mal heyvan buraxıla bilər.

"Uralama" türk mənşəli sözdür. İşin sonu, yekunu, nəticəsi mənalarına qollanır.

Bu sahədə maraqlı sözlərdən biri də "qalanba"dır. **"Qalanba"** şivə sözüdür. Hazırda arxaikləşmişdir. **"Qalanba"** heyva ağacının iç budaqlarında və ya budaqların ucunda gözdən yayınıb qışa qalan və çox vaxt bir tərəfi və ya büsbütün çürümüş heyvaya deyilir. Qışın meyvə tükənən vaxtlarında belə bir tapıntıının meydana çıxması məfhuma xüsusi təsir gücünə malik bir adın verilməsinə səbəb olmuşdur.

"Qalanba" heç şübhəsiz ki, türk mənşəli "qal", "qalan" sözlərdən törəyən bir lüğət vahididir.

"Toxmaçar" – meyvəsiz tut ağacı. Yarpaqları barama qurduna verilir.

"Çəkil" – meyvəsiz tut ağacı, Barama qurdu bəsləmək üçün məxsusi yetişdirilir.

"Toran" – cır meyvəyə deyilir.

"Çalı" – çubuqdan toxunan alət. Arabanın üstünə qoyulub, ot və meyvə daşımaq üçün istifadə olunur.

"Çax" – yetişib ağac dibinə tökülən almaya deyilir.

"Cır" – ağacın dibindəki gərəksiz nazik pöhrə. Buna "bic" də deyirlər.

3. TƏRƏVƏZÇİLİK TƏSƏRRÜFATI İLƏ BAĞLI İŞLƏNƏN ADLAR

Tərəvəzçilik təsərrüfatı qeyd olunan regionun daha çox Xaçmaz, Dəvəçi, Xudat rayonları üçün xarakterikdir. Quba rayonunun iqlim şəraiti bu təsərrüfatın geniş yayılması üçün əlverişli deyildir.

Tərəvəzçilik təsərrüfatına *pomidor*, *xiyar* (yerpənək), *badımcan*, *kələm*, *kartof*, *lobya*, *bibər*, *qarğıdalı*, *günəbaxan*, o cümlədən, göyərti bitkilərinin becərilməsi daxildir.

Əkinçilik təsərrüfatından fərqli olaraq, tərəvəzçilik təsərrüfatında istifadə olunan əmək alətlərinin miqdarı azdır. Bu təsərrüfat həm kollektiv, həm də fərdi təsərrüfat forması kimi mövcud olmuşdur. Kollektiv təsərrüfatda iri torpaq sahələrinin *şumlanması* işi *traktor* və *kotan* vasitəsi ilə, fərdi təsərrüfatda isə əllə belləmə üsulu ilə icra olunur.

Tərəvəzçilik təsərrüfatında istifadə edilən əmək alətləri və istehsal vasitələri adları aşağıdakılardır: *bel*, *lapatka*, *kərki*, *dəhrə*, *yeşik*, *cılğı*, *ark*, *lək*, *rəva* (*irəva*), *şitil*, *parnik* (*istixana*), *cürcerti*, *tum*, *toxum*, *faraş*, *şum*, *taxta*, *çığrıq*, *yaba* və s.

Bundan əlavə, məhsul və onun yetişmə prosesi ilə əlaqədar adlar: *tağ*, *burnik*, *şitil*, *arat*, *dibdoldurma*, *alaq*, *seyrəltmə*, *alaqetmə* və s.

Bu sözlərin bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək maraqlıdır.

Kərki sözünün qədim türk mənşəli *ket~kit*; *qet~qit* felindən yarandığını güman etməyə əsas vardır. Belə ki, türk dillərində bu sözün mənalarından biri də "çıxarmaq", "kənarlaşdırmaq", "rədd etmək", "kəsib atmaq" kimi izah edilmişdir.³⁹ Görünür, iş, hərəkət ifadəcisi olan *ket~kit*, *qet~qit* köklərindən biri ("ket") **-ki** şəkilçisi qəbul etməklə hərəkəti

icra edən əşyanın adını bildirmə istiqamətində **ketki** kimi formalasmışdır. Sevortyanın adı çəkilən kitabında sözün **ketkir** formasında şərqi türk dillərində işləndiyi qeyd olunur. Azərbaycan dilində bu istiqamətdə – feldən ad düzəltmə – yeni sözlərin yaranması üsulu və bu üsulla yaranan adlar kifayət qədərdir. Məsələn, **kəs+ki**, **as+qi**, **pus+qu**, **sev+gi** və s. **Ket** sözündən "ket+ki" formalasması həm də e<ə, t<r əvəzlənməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da ümumişlək sözün asan tələffüzünü təmin etmişdir. Beləliklə, "alaq etmə", "alaq otlarını kəsib atma" əməliyyatı üçün istifadə edilən "kərki" sözü qədim türk mənşəli *ket* felindən törəmişdir.

Kərki mənasında bəzən onu tamamilə əvəz edə bilən **alaqça** sözü də işlədir.

Alaq – tərəvəz bitkilərinin inkişafını ləngidən, bəzən onları məhv edən zərərli otlara deyilir. Bitkinin bu otlardan təmizlənməsi prosesi "alaq etmə" adlanır. Bu otlar içərisində insanın qida məhsulu kimi istifadə etməsi üçün yararlı olan müxtəlif növlü bitkilərin də olması onların "alaq otu" kimi zərərli hesab olunmasına təsir etmir. Çünkü bütün hallarda bu bitkilər becərmə işinə əngəl törədir. "Alaq" otlarının vurulub məhv edilməsi üçün istifadə olunan əmək aləti "alaqça" və ya onun sinonimi kimi işlədilən "kərki" adlanır.

Irəva "rəvan" sözünün tələffüz norması ilə bağlı işlənən şivə sözüdür. Belə ki, Azərbaycan dilində "r" səsi ilə başlanan sözlərin əvvəlinə şifahi nitqdə bir "i" səsinin əlavə edilməsi orfoepik normalardandır.

"Rəvan" fars mənşəli olub bir neçə mənada işlənən sözdür. Tərəvəzçilik təsərrüfatında bu sözün "axan" mənasından istifadə olunmuşdur. "Irəva" fellik mənasından uzaq olsa da, bu sözün formalasmasında "axan" mənasının informasiya istiqaməti özünü aydın şəkildə göstərir.

"Irəva" bitki şitillərini əkmək üçün xüsusi formada hazırlanmış torpaq sahəsinə deyilir. Belə ki, bitki şitillərini müəyyən ölçüdə, uzunluqda və endə dayaz qazılıb çəkilmiş arxa bənzər zolaqlarda əkirlər. *Irəvalar* bitkinin dibinə suyun rahat istiqamətləndirilməsi məqsədi daşıyıb, suyun *rəvan axması* üçün şumlanmış torpaq üzərində çəkilir. Adətən əkilən şitillər *irəva* hesabı ilə aparılır. Bir neçə *irəvadan* ibarət sahə bir taxta hesab olunur. *Tərəvəz* sahəsi bir qayda olaraq *taxtalara* və *irəvalara* bölünüb sigallandıqdan sonra əkinə hazır hesab edilir.

Lək daha xırda sahəni ifadə edir. Lək adətən göyərti əkinini ilə bağlı işlədirilən sözdür. Goyərti sahələri xırda-xırda *ləklərə* bölündükdən sonra orada toxum səpini aparılr. "Lək" lügətlərdə hind mənşəli verilib, ayrı məna ifadə etsə də,⁴⁰ qeyd olunan zona dialektlərində tərəvəzçilik təsərrüfatında işlədirilən etnolinqvistik vahidlərdəndir.

Beləliklə, aparılan tədqiqatdan belə qənaəət hasil olur ki, Azərbaycanın şimal-şərq zonasında əkinçilik, bağçılıq və tərəvəzçiliklə bağlı işlənən sözlərin əsas kütləsi türk mənşəli olub, müasir ədəbi dilimizin işlək vahidlərindəndir.

4. HEYVANDARLIQLA BAĞLI ETNOLİNQVİSTİK VAHİDLƏR

Heyvandarlıq Azərbaycan ərazisinin tarixi çox qədim dövrlərlə bağlı olan məşgülüyyət sahələrindəndir. Qədim Azərbaycan torpaqları, o cümlədən, Azərbaycanın şimal-şərq zonası zaman-zaman özünün ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi yönümünü dəyişmək məcburiyyətində qalsa da, heyvandarlıq əhalinin başlıca iqtisadi təminat mənbəyi olaraq qalmışdır. Bu həm də ondan irəli gəlmüşdür ki, insanların həyat tərzi birtipli olmamış, zaman-zaman bir-

birini əvəz edən sülh və müharibələr şəraiti əhalini tez-tez yerdəyişmələrə məruz qoymuşdur. Belə vəziyyətdə isə köçəri maldarlığın oturaq əkinçilikdən əlverişli olmasına heç bir şübhə qalmır. Heyvandarlığın inkişafının digər səbəblərindən biri də onların daha gəlirli mənbə olması, qida məhsulları kimi müxtəlifyönlülüyü olmuşdur. Belə ki, *qoyunçuluq* təsərrüfatı *ət*, *süd* məhsulları bolluğu yaratdığı kimi, *dəri*, *yun* məmulatlarının istehsalı üçün, *maldarlıq* – *ət*, *süd*, *dəri* məhsulları əldə etmək üçün faydalı olmuş və bu günə kimi də əhəmiyyətli olaraq qalmaqdadır. İri buynuzlu mal-qara əhalini nəinki *qida məhsulları* ilə təmin etmiş, həm də *qoşqu* vasitəsi kimi əvəzsiz olmuşdur. Bəzən arabaya *at* qoşmaqdan *öküz* qoşmağı üstün tutmuşlar. Bu isə *öküzün ata* nisbətən dözümlü, uzaq və narahat yollara davamlı olmasından irəli gəlmışdır.

Qoşqu vasitəsi kimi *atlardan* istifadə *atçılığın* bir təsərrüfat sahəsi kimi iinkışafına səbəb olmuşsa, müharibələr ərzində sürətli və qəfil hücumların təşkili *atçılığın* strateji əhəmiyyətini artırmışdır. Dözümlü qoşqu vasitəsi kimi istifadə olunmuş heyvan növlərindən olan *eşşək* və *qatrı* qeyd olunan zonanın təsərrüfat dairəsində bu sahənin də inkişafına stimul yaratmışdır.

Beləliklə, Azərbaycanın şimal-şərqi zonasının heyvandarlıq təsərrüfatında *atçılıq-ilxiçılıq*, *qoyunçuluq*, *maldarlıq* kimi məşğuliyyət sahələri müstəqil olaraq inkişaf etmiş, bu isə dildə həmin sahələrlə bağlı etnolinqvistik vahidlərin təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur. Bu mənada Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xüsusi bir qat təşkil edən bəzən dialektologiyanın, bəzən tarixi leksikologiyanın tədqiq obyekti kimi qiymətləndirilən etnoqrafik leksikanın dilimizdə heyvanlıqla bağlı zəngin nümunələri formalaşıb, sabit-

ləşmişdir. Bu vahidlərin müxtəlif istiqamətli linqvistik tədqiqi dilciliyimiz üçün vacib və əhəmiyyətli sayılmalıdır.

Azərbaycan dilində heyvandarlıqla bağlı linqvistik vahidlərin aşağıdakı nümunələri yuxarıda qeyd etdiyimiz zona təsərrüfatları üçün xarakterikdir: *at, qulun, dayça, madyan, ürgə, day, qulan, ayğır, kəhər, səmənd, yabi, köhlən, bədöy, yorğa, qarayeriş, şortu, tapqır, qantarğa, tərlik, nal, mix, dalaf, yəhəraltı, yəhər xalçası, yəhər qaşı, sinəbənd, ilxi, təzək, peyin, sürü, qoyun, quzu, qumral, əbrəş, kərə, kürə, təpəl, erkək, merinos, burmac, herik, balbas, yun, qoç, təkə, kuyəri, kola, biçmə, çəpiş, oğlaq, davar, dibir, sibir, qışlaq, öküz, inək, düyə, dana, buzov, buğa, camış (gomuş), naxır, kəl, badax (balağ), naxırçı, kələ, tövlə (töylə), pəyə, axur, ağıl, yataq, yaylaq, alaçığ, çoban, məgəl, palan, eşsək, qığ, ulaq, qoduq, ilxiçi, süvari, damazdix, tabır//tabor, sərrac, nalbənd, qayış, paraq, quşqun* və s.

Heyvandarlıq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri üzrə sabitləşmiş leksik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Atçılıq təsərrüfatı ilə bağlı etnolinqvistik vahidlər.
2. Maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı etnolinqvistik vahidlər.
3. Qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı etnolinqvistik vahidlər.

1. ATÇILIQ TƏSƏRRÜFATI İLƏ BAĞLI ETNOLINQVİSTİK VAHİDLƏR

Dünya xalqlarının eksəriyyətində olduğu kimi, Azərbaycanda da *atçılıq* təsərrüfatının tarixi məlum deyildir. Ancaq bir həqiqət vardır ki, *atçılıq, ilxiçılıq* lap ilk başlangıçdan qoşqu, minik vasitəsi kimi insanın təsərrüfat həyatına daxil olmuşdur. Qədim dönyanın böyük və kiçik müharibələri, bəşər nəslinin uzaq və yaxın səfərləri *atsız* ötüşməmişdir. Bu isə *atla* insanların dostluğu, qardaşlığı, arxadaşlığı haqqında

xalqların dilində, o cümlədən, Azərbaycanın mədəni-mənəvi irləndə külli miqdarda poetik deyimlərin, frazeologizmlərin, bayatı, mahnı, şer, məsəl və aforizmlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. *At* insanları muradına qovuşduran simvola çevrilmiş, *at* xilaskar, *at* dost, qardaş kimi qiymətləndirilmişdir. Atlara ən gözəl adlar (*Qırat, Dürat, Alapaça, Ağ at, Bozat, Kəhər at, Səmənd at, Göydəmir, Alagöz, Qaşqa, Löhrəm, Qarabair* və s.) verilmiş, atların *yəhər-əsvabına* mahir ustalar (*sərrac*) tərəfindən incə naxışlar vurulmuş, atlara gümüş işləməli *sinəbəndlər*, *qayış-quşqun*, gümüş qaşlı *yəhər*, gümüş dəstəkli *qırmanc* (*tatari*) hazırlanmışdır. Qədim miniatür rəssamlığında at mərkəzi fiqurlardan biri olaraq uğurla nümayiş etdirilmiş, heç bir şah məclisi, xan, bəy, əyan oyun və əyləncələri *atsız keçirilməmişdir*.

At qədim türklərdə təkcə qosqu və minik vasitəsi kimi deyil, həm də qida mənbəyi kimi məşhur olmuşdur. Uzaq diyarlara hərbi yürüşlərində türklər özlərinin balaca boylu, yiğcam gövdəli, ildirim sürətli *atlarına* güvənmiş, qazandıqları saysız-hesabsız qələbələr üçün atlara minnətdar olmuşlar. Uzaq döyüslərdə *atı* ilə tənha qalan türk *atının* qanından kolbasa bişirmiş, ən ələcsiz vaxtında *atının* ətini yeyib özünü aclıqdan xilas etmişdir. *At südü* (*qımız*), *at əti* indi də Orta Asiya, Uzaq Şərqi türklərinin fəxri içkilərindən və ləziz yeməklərindən hesab olunur.

Atçılıq təsərrüfatı insanın istehsalat işlərində də, əmək fəaliyyətində də gərəkli sahələrdən biri olmuşdur. Cüt sürmək, arabaya qoşulmaq, xırman döymək, yük daşımaq üçün geniş miqyasda istifadə olunan *at* insanın "sağ əli" hesab edilirdi.

At idman sahəsində də öz "sözünü deyən" sürət vasitələrindən, oyun imkanlarındandır. Atçılıq təsərrüfatının yaxın

keçmişimizə qədərki əhəmiyyəti, sosial-iqtisadi həyatımız-dakı rolu çox böyük olmuşdur. Xüsusən kənd təsərrüfatı texnikasının mövcud olmadığı və ya yeni yaranmağa başladığı dövrlərdə at təkcə qoşqu heyvanı kimi deyil, həm də təsərrüfatın digər sahələrində də istifadə obyekti idi. Elə bu istifadə sahələrinin müxtəlifliyi də dilimizdə *atçılıqla* bağlı çoxlu miqdarda lügət vahidlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn: *at, qulun, dayça, day, madyan, kəhər, yabı, ayğır, səmənd at, köhlən, bədöy, yorğa, löhrəm, ürgə, qarayeriş, küriük, şortu, qasqa, cilov, yüyən, tapqır, qayış, qantarğa, tərlik, yəhər, yəhəraltı, sinəbənd, yəhər xalçası, cilovdar, noxta, çidar, nal, mix, örkən, ilxi, tabır//tabor, ilxiçi, xamut, üzəngi, at arabası, qazalaq, taçinka, fayton, axur, yal* və s.

Bundan əlavə, dilimizdə *atla* bağlı frazeoloji vahidlər, atalar sözü və məsəllər də az deyildir. Məsələn, "atüstü (söhbət)", "Atı at yanında bağlarsan, xasiyyətini götürər", "Qoca at arpa yerməz?", "At ığidin qardaşıdır", "İgid odur, atdan düşə atlana, ığid odur, hər əzaba qatlana", "At ığidi darda qoymaz", "At muraddır", "Ata-ət, itə-ot", "At ölüb, itin bayramıdır", "Eşsəyə minərlər, ata çatınca", "At kimi üzünə dirənir", "At kimi səkir" və s.

Atçılıq, ilxiçılıq təsərrüfatı ilə bağlı sözlər özünün lügəvi mənası, mənşəyi, işlənmə dairəsi kimi xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif cəhətlərə malikdir. Bu mənada aşağıdakılara diqqət yetirmək zəruridir:

Dişi – türk mənşəli sözdür. Türk, azərbaycan, qaqauz dillərində "dişi", Şərqi türk dillərinin eksəriyyətində "tişi", altay dilində "tiji//tiyi", xakas dilində "tize", yakut dilində "tihı", uyğun dilində "tiş" variantlarında işlənməkdədir.

"Dişi" cins münasibətinit ifadə edən söz olub heyvanlara, quşlara, həşəratlara və s. addır. İnsana aid olduqda dişi cinsi "qadın" (Azərbacyan dilində) sözü ilə ifadə olunur.

Dişi at cinsi "madyan" adlanır. Dişi *at* üç yaşdan yuxarı olduqda ona "madyan" deyilir.

Ayğır – türk mənşəlidir. Mahmud Kəşgarinin "Divan-lüğət-it türk"⁴¹ əsərində "adhgır" fonetik tərkibində verilmişdir. "Ayğır" miniyə öyrədilməmiş erkək ata deyilir. "Ayğır" ədəbi dilin leksik vahidləri sırasında olduğundan Azərbaycanın bütün regionlarında eyni fonetik tərkibdə işlədilir. "Ayğır" Radlovun "Опыт словаря турецких наре-чий" əsərində "Іlxıya başçılıq edən erkək at" mənasında verilmişdir. Həmin lüğətdə bu sözün ikinci mənası "tabun" kimi şərh olunmuşdur. Ayğırın təbiətinə xas olan ipə-sapa yatmaqlıq bu sözün başqa tərkiblərdə epitet kimi işləklik qazanmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, yenə həmin məndəbə **dəniz ayğırı** (osmanlı türk dilində), **ayğır katın**, **ayğır kişi** (qırğız dilində) kimi tərkiblərə rast gəlirik.⁴²

At – türk mənşəli söz olub, bu qəbildən olan heyvanlara verilən ümumi addır. Radlov bu sözün müxtəlif türk dillərində *atların* xasiyyəti, xarici görünüşü, yaşı və s. ilə əlaqədar işləndiyi tərkibləri vermişdir. Məsələn, "boynu kava barqır at" osmanlı türkcəsində "boynu yoğun qoşqu atı" mənasındadır. Və ya "dişları tamam olmuş at" yenə osmanlı türkcəsində "dişləri tamamlanmış at" mənasında, "təntək at" qazax dilində "yorğa at" mənasında və s. kimi tərkiblərdə işləndiyini qeyd edir.⁴³

"Qədim türk yazılı abidələrində" "at" mənasında "sü" sözünün işləndiyini müşahidə etmək olar. Məsələn, "Temir kapıya tegi süledim" (*Dəmirqapıya kimi at çapdım*). "Sü" müasir Azərbaycan dilində "süvari" sözünün tərkibində öz

fonetik tərkibini qoruyub saxlamışdır. Müqayisə et: "sü+bar" (*sübar//süvar*). Folklor dilimizdə "ata mindi" əvəzinə "ata süvar oldu" kimi işlədilməsi də "süvar" sözünün "atlı // at minən" mənasına malik olması ilə bağlıdır.

Atın qədim insanların sosial-ictimai və siyasi həyatında oynadığı bir nömrəli rol onun hərəkət, sürət vasitəsi olması ilə bağlıdır. Elə buna görə də "sü süledim" cümləsində "at yeritdim // at çapdim" mənasında "süledim" sözünün kökü sü (at)-la bağlıdır. Bu iki sözün bir məna ətrafindakı qovuşması "süvari" sözündə "atlı" informasiyasını qoruyub saxlayıbsa, "sürdüm" sözündə "hərəkət etdim" mənasını sabitləşdirmişdir.

"Sü" sözünün daxili informativ imkanları dilimizdə hərəkət edən çoxluq mənasında "sürü". "çək" "apar" mənasında "sürü" (fel) sözlərini müstəqil leksik vahid kimi formalasdırılmışdır.

Mahmud Kaşgari "at" sözü ilə bağlı belə bir atalar sözü vermişdir: "küş kanatın, er atın" – *quş qanadı ilə, ər atı ilə* (tanınar).⁴⁴ (M.K.D.L.T., I h., s.34).

Qulun – təzə doğulan at. "Qulun" "qulna" (balala) sözündən törəmişdir. Mahmud Kəşgarinin "Divani-lüğət-it türk" əsərində "qulna" sözü *atın balalaması, doğması* mənasında verilir. "Qıraq qulnadı" (M.K. D.L.T., III, s.92). "Qulun" ümumən "at balası" mənasındadırısa, bu ifadənin cins üzrə formlaşması Azərbaycan dilində ayrı-ayrı leksik vahidlərlə ifadə olunmuşdur. Belə ki, erkək *at balası* – "dayça", iki yaşar *dişi at balası* isə "qulan" adlanır. Bəzi türk dillərində – *özbək, qırğız, qazax* dillərində "qulan" *qatır cinsli* qoşqu heyvanının başqa bir adıdır. Azərbaycanın Bakı, Quba, Qazax, Şamaxı, Tovuz, Balakən, Cəbrayıl rayonu

şivələrində *ikiyaşar*, *üçyaşar*, bəzən *dördyaşar* dişi at balasına "qulan" deyilir.

Erkək at balası "dayça" adlanıb, *day* sözünün kiçiltmə mənası daşıyan *-ça* şəkilçisi ilə birləşməsindən formalashmışdır.

Azərbaycanın şimal-şərq regionunda "dayça" ilə müvazi "*daylaq*" sözü də ("dayça"ya sinonim kimi) işlənir. Hər iki söz "*day*" (at) kökündən formalashmışdır.

Azərbaycan dilində "day", "at" mənasında işlənsə də, bu söz *qazax*, *uyğur*, *özəbək*, *qaraqlapq* və s. dillərində "dəvə" mənası ifadə edir. Buna müvafiq olaraq, həmin dillərdə "dəvə balası" "*daylaq*" (*taylaq*) adlanır. *Altay* dilində bu söz "a" saitinin uzanması ilə tələffüz olunub "day" (dəvə), "da:ylaq" (dəvə balası) kimi işlənir.⁴⁵

Kürük – təzə doğulmuş at balasının hələ pərdədən çıxmamış vəziyyətini ifadə edir.

Madyan – Azərbaycanın bütün regionları üzrə işlək olub, *dişi at cinsi* mənasını ifadə edir. Qədim türk dillərinə dair lügətlərdə bu məna "qıraq" sözü ilə ifadə olunmuşdur.

Bədöy – ən gözəl at mənasındadır. Bərk qacağan sağlam atlara "bədöy" deyilir.⁴⁶ "Bədöy" sözü xalis Azərbaycan sözü olub, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işlənmişdir: *Boynu uzun bədöy at vergil, minər olsun* (KDQ. 22.94). Eləcə də XVI əsr Azərbaycan ədəbi-bədii salnaməsi olan "Koroğlu" dastanında Koroğlunun atları içərisində "bədöy" atların xüsusi yer tutduğunu görürük:

*"Qoyun bədöylər kışnəsin,
Misri qılıncılar işləsin,
Kimi tənəf qılıncılasın,
Kiminiz – bir xan üstünə."*

Qaçağan (ucaboy) atlara "köhlən" də deyilir. "Koroğlu" dastanının dilində "köhlən" sözünə də rast gəlirik. Koroğlu-nun dəliləri tez-tez "köhlən atım" nidası ilə öz döyüş və mübarizə yoldaşı olan atlarına müraciət edirlər.

At növlərinin ifadə edən sözlər sırasında **kəhər** (qırmızı at), **səmənd** (sarı-qırmızı at), **kürən** (sarı –ağ at), **yorğa** (yortma gedən at), **sortu** (atib-tutan at) kimi leksik vahidlər də vardır.

Bu sıradə atın digər xüsusiyyətləri ilə bağlı ona verilən adlar da maraqlıdır. Məsələn, **Qaşqa at, yabı** (erkək qoşqu atı), **Qara at, Ağ at, Dürat** (gümüşü at), **Qırat** (zil qara, qıvrıraq at), **Alapaşa, Boz at** və s.

Bəzən yorğa yeriyən atı "**Qarayeriş**" adlandırırlar. Atçılıq təsərrüfatı ilə bağlı işlənən sözlər sırasında **axur, qaşov, nal, mix, yəhər, noxta, cilov, çidar, buxov, örökən, tövlə, ilxi, mehtər, ilxiçi, xamut, üzəngi, tabır, qırmanc, tatarı**, eləcə də **qaşovlamaq, cilovlamaq, hörükləmək, oxranmaq, kişnəmək** sözlərini də qeyd etmək lazımdır.

Maraqlıdır ki, bu sözlərin əksər qismi xüsusi Azərbaycan sözləri sırasında olub, başqa türk dillərində müşahidə edilmir.

Radlovun "Опыт словарья тюрецких наречий" əsərində "tövlə" mənası **açap** (at tövləsi) sözü ilə ifadə olunmuşdur (I h., səh.76).

Həmin lüğətdə **axur** – "ahır" fonetik tərkibində verilmişdir. **Hörük (ləmək)** – "bir yerdə bir müddət qalmaq" kimi izah olunmuşdur (IV, səh.69).

Qoşqu heyvanlarına məxsus adlar sırasında **eşşək, ulaq, navar, qatır, qoduq, palan, palanduz** sözlərini də qeyd etmək lazımdır.

Mahmud Kəşgarinin "Divani-lüğət-it türk" əsərində eşək sözünün oğuz qrupu türk dillərində "eşek//eşyek" kimi iki variantda işləndiyi göstərlir.

Ulaq sözü də həmin mənbədə qeyd etdiyimiz fonetik tərkibdə verilmişdir. "Başqa bir ata erişir, birinciye mindiyi at". (*Başqa bir ata çatınca əvvəl mindiyi at – Ata çatınca eşəyə (ulağa) minməli*).⁴⁷

2. MALDARLIQ TƏSƏRRÜFATI İLƏ BAĞLI ETNOLİNQVİSTİK VAHİDLƏR

Heyvandarlıq təsərrüfatı sırasında maldarlıq da qeyd etdiyimiz bölgənin sosial-iqtisadi həyatında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Maldarlığın tarixi də atçılıq təsərrüfatı qədər qədim olub, insanların daha çox köçəri həyat tərzi ilə bağlı meydana gəlmişdir. Azərbaycanın təbii coğrafi şəraitinə maldarlığın geniş inkişaf tapması üçün həmişə əlverişli olmuş, bu isə həmin sahənin hərtərəfli çiçəklənməsinə səbəb olmuşdur.

İstər tarixi dövrlər ərzində və istərsə də Sovet dövründə şimal-şərq zonası kəndli təsərrüfatlarında maldarlıq müstəqil bir qol kimi inkişaf etmiş, əhalinin qida məhsulları sırasında son dərəcə mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. İribuyuzlu heyvandarlıq başlıca olaraq *camışçılıq* təsərrüfatı və *inək* saxlamaqla müşayiət olunmuşdur. Belə məlum olur ki, *camışçılıq* təsərrüfatının tarixi çox da qədim deyildir. Orta Asiya və Uzaq Şərqi türklərinin iqtisadi həyatına *camış* XVIII əsrin ortalarında Afrikadan gətirilməklə daxil olmuşdur. Azərbaycanda da bu sahənin tarixi çox dərin deyildir. *Camışçılığa* nisbətən *inək* saxlama daha qədim tarixi əhatə edir. *İnək* qədim dövrlərdən bəri insan həyatının ən mühüm atributlarından olduğu üçündür ki, qədim

Misirdə, Hindistanda inəyə pərəstiş etmiş, onu müqəddəs tutmuşlar. Qədim insanların "Yerin bir öküzün buynuzu üstündə qərar tutması" haqqındaki təsəvvürü də bu iqtisadi dayaqdan məhrum deyildir. Bu gün biz bu əfsanəni simvolik işarə kimi də qəbul edə bilərik. Əkinçiliyin, oturaq həyatın mövcud olmadığı bir dövrdə *maldar* tayfaların yeganə həyat ağacı *inək* və onunla bağlı məhsullar idi. Görünür bu cəhət Azərbaycanın şimal-şərq zonası kəndli iqtisadiyyatı üçün də xarakterik olmuş və Azərbaycan folklorunda mövcud olan oxşamaların, bayatıların, ninnilərin böyük bir qismi də inəklərə həsr olunmuşdur. *İnəkləri* sevmiş, əzizləmiş, nazlandırmış, onlara sığallı, düzümlü, telli-toqqalı adlar qoymuşlar. *Alagöz*, *Ceyran*, *Mərcan*, *Saritel*, *Muncuq* və s. *İnəyin* balası – balaca *buzov* ailənin ərköyüն uşaqlarından sayılmış, onu min bir dillə oxşayıb əzizləmişlər. Uşaqlar oyunlarına "dana" sözü ilə başlamışlar: "Ala dana, qaşqa dana, əbə mənə bir zü verdi; züyü...."

Azərbayan dilində *maldarlıq* təsərrüfatı ilə bağlı leksik vahidlər müxtəlif sahələri əhatə edir. Buraya ümumi adlarla yanaşı xüsusi adlar da, o cümlədən, proses qəbilindən olan sözlər də daxildir. Bu mənada aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır: *inək*, *öküz*, *kəl*, *dana*, *buzov*, *badax (balaq)*, *buğa*, *davar*, *dibir*, *düyə*, *təpəl*, *qurut*, *pendir*, *şor*, *süzmə*, *tvoroq*, *qatiq*, *süd*, *ayran*, *yağ*, *çiy*, *qaraqatıq*, *qaymaq*, *çanaq*, *ağız*, *nehrə*, *sərnic*, *örüş*, *çalxalamaq*, *mayalamaq*, *camış* // *gomuş*, *bağancaq*, *naxır*, *naxırçı*, *pəyə*, *tövlə*, *zərdo/zərdab*, *kəsmik*, *bəqqə*, *südsüzən*, *təzək*, *peyin*, *atlama* və s. Bu sözlərin bir qisminin türk dillərində işlədilmə imkanlarını və variantlarını izləmək maraqlıdır.

Davar – mal, heyvan. *Türk*, *tatar*, *başqırd*, *uyğur* dialektlərində *davar//tavar//dvar//tabar//tuvar//tivar//tubar* kimi

variantlarda işlənir. "D", "v", "r" samitləri əsasında cilanan a<i<i sait dəyişmələri sözün müxtəlif variantlarını formalasdırılmışdır. *Davar* Azərbaycan dilində ümumiyyətlə "mal", "heyvan" mənasında işlənirsə, digər türk dillərində "xırda buynuzlu heyvan", "iri buynuzlu heyvan" kimi mənalara malikdir. Türk dilində *inək*, *öküz*, *eşşək*, *qatır* kimi heyvanların ümumilikdə adını ifadə edir. Bu sözün "cavan camış", "...minik atı", "yürüş və yük heyvani" kimi mənalarda işləndiyi də məlumdur. Belə qənaət hasil olur ki, satış məqsədi daşıyan əşyaların da "mal" (*mal almaq*, *mal götürmək*) adlanması bu sözün rus dilində də ("mal" mənasında) "tavar" kimi işlənməsinə səbəb olmuşdur. Daha doğrusu, rus dilində "mal" mənasında işlənən "tavar" sözü türk mənşəlidir. "*Davar*"ın *tavar* kimi işlənərək "mal" (*canlı və cansız mülkiyyət*) mənası ifadə etməsi M.Kəşğarının "Divani-lüğət-it türk" əsərində də öz ifadəsini tapmışdır.⁴⁸

Ehtimal ki, "dibir" sözü də *davar//tavar//tabar// tıbar//tabır* variantlarından töremişdir. Lakin "dibir" Cəbrayıł, Qazax, Tovuz, Şamxor rayon şivələrində "erkək keçi"yə deyilir. Tədqiq etdiyimiz regionda "dibir" sözü işlək deyil.

Təpəl – alnı ağ ulduzuqlu iribuynuzlu heyvan. "Təpəl" azərbaycan, qırğız, türk, qazax dillərində eyni "fonetik tərkibdə işlənib ümumiyyətlə "alnı ağ ləkəli heyvana" (*buzov*, *inək*, *camış*, *at*) işarədir.⁴⁹

Düyə – M.Kəşğarının "Divani-lüğət-it türk" əsərində **devey**, **tevey** kimi formalarda işlənib "dəvə" mənasında izah edilmişdir.⁵⁰ E.V.Sevortyan **düyə** sözünün demək olar ki, əksər türk dillərində işləndiyini və **dəvə**, **qarınqulu** (qaquz), **madyan** mənası verdiyini qeyd edir. Azərbaycan dilində "düyə" cavan dişi heyvana (*camış* və ya *inək*) deyilir. Bu söz türk, noqay, altay, qazax, tatar, çuvaş və s. dillərdə

düyə//tüye//töye//diye//dive// dova və s. kimi fonetik variantlarda yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlarda işlənir.

"Düyə" – adı çəkilən regionun dialektində və Naxçıvan, Tovuz, Qazax, Gəncə, Şəki, Şamaxı şivələrində üç illik inək və ya dişi camışa deyilir.

Ayran – türk mənşəlidir. Bu sözün monqol dili ilə ortaqlı olması barəsində də mülahizələr mövcuddur. Qazax, *osmanlı türkcəsi*, *qırğız* dillərində "ayran", "oren", "əirən" kimi fonetik tərkiblərdə işlənir.⁵¹ Radlov "ayran" sözünü "водка из молока" (*süddən hazırlanmış araq*) kimi izah etmişdir. Görünür bu, mayenin insanın müəyyən vəziyyətlərində halını yüngülləşdirməsi ilə bağlı yaranan bir fikirdir. Müəllif *ayranın* turş süddən hazırlandığını qeyd edir.⁵² Əslində *ayran* çalxalanmış qatığın məhsuludur. Belə ki, nehrədə çalxalanma nəticəsində *yağ* hasil olduqdan sonra yerdə qalan maye *ayran* adlanır. *Ayran* yağsızlığı və turş dadı ilə başqa süd məhsullarından seçilir. *Ayrandan* sərinləşdirici içki kimi, susuzluğu yatırdan, əhval-ruhiyyəni yüngülləşdirən bir maye kimi istifadə etmişlər. Bu istiqamətdə əhəmiyyətini indi də qoruyub saxlamaqdadır. *Ayranı* qaynadıb çürüdü və təmiz torbaya töküb süzməklə ondan "şor" hazırlayırlar.

"Şor" Azərbaycanın bütün regionlarında eyni qayda ilə hazırlanıb, yavanlıq kimi istifadə olunur. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"⁵³ndə "şor" sözü bir neçə məna istiqamətin-də şərh olunmuşdur. Qəribədir ki, bu mənaların heç biri "şor" sözünün həqiqi təyinatını ifadə etmir. Birinci mənada "şor" (Şamaxı, Göyçay) "içində yağ və yumurta olan qoğal" kimi şərh edilir. Əslində bu izahatın özündə bir uyğunsuzluq vardır. Yəni qoğalın içində yağ və yumurta qoyulmur. Qoğal üçün "iç" deyilən bir qida məhsulu hazırlanır. "İç" yağıla

yumurtanın və çox narın üyüdülmüş ağ unun qarışığından ibarət olan bir qidalıdır. Buna "büşürük" deyilir. *Büşüryə* duz, zəfəran və istiot da qatılır. Bundan sonra onu xüsusi şəkildə hazırlanmış qoğalın içərisinə, hərəsinə bir desert qasıçı ilə, tökür və qoğalı dairəvi şəkildə yastılayırlar. Şirin qoğaldan fərqləndirmək üçün ona "şorqoğalı" adı verilmişdir. Bu sözü də ixtisar edilmiş şəkildə əksər regionlarda "şora" adlan-dırırlar.

Üçüncü mənada "şor"u arı sancan yerə sürtülən xüsusi dərman kimi izah edirlər. Və belə bir cümləni nümunə götirirlər: "Arı vuran yerə *şor* çəkəndə şış çəkilər". Cümləni deyən yerli şəxs əlbəttə ki, "*şor*" dedikdə, bizim tədqiq etdiyimiz süd məhsulunu (pendir növünü) nəzərdə tutmuşdur. Lakin kitabı hazırlayan müəlliflər bunu xüsusi arı dərmanı kimi başa düşmüşlər.⁵³

Doğrudan da, qatiq öz turşluğu, *şor* öz *şorluğu* və turşluğu ilə arı zəhərini neytrallaşdırır və yaralanan yerdə şışkinlik çəkilib gedir.

Qaymaq – süd məhsullarından olub, "qayımaq" (bərk-ləşmək) sözündən formalaşmışdır. "Древнетюркский словарь"da bu sözün ilkin forması "kauqta" kimi verilmişdir (s.450).

Qaymaq qaynadılmış süddən hazırlanır. *Qaynar südü* ağacdan hazırlanmış çanaqlara töküb, soyuq yerə qoyur və ağızını təmiz tənziflə örtürlər. Bir sutkadan sonra südün üz hissəsi qatı (yağla yaxın) *qaymaqla* örtülür. *Qaymaq* yiğildiqdan sonra qalan südü yenidən isidib, mayalayır və "qara-qatiq" hazırlayırlar. Qeyd etdiyimiz regionun şivələrində "qaymaq" – "qeymaq" kimi, birinci hecası incə saitlə tələffüz olunur.

Süd məhsulları içərisində özünün qədimlik koloriti ilə fərqlənən qida məhsullarından biri də "yoğurt" adlanır. Mahmud Kəşgarinin "Divani-lüğət-it türk" əsərində bu söz "turş süd" kimi izah edilmişdir (M.K. D.L.T., səh.295).

Azərbaycanın şimal-şərq zonasında "yoğurt" sözü işlədilmir.

Qurut – qurudulmuş şor. "Древнетюркский словарь"-da bu söz "qurudulmuş tvoroq" mənasında izah edilmişdir. "***Qımış, süt, ya yöq yağ, ya yoğurt – qımız, süd, ya bir tikə piy, ya qaymaq və qurut...***" (QBK, s.264). Mahmud Kəşgari də bu sözü "qurudulmuş süzmə" kimi şərh etmişdir (M.K., I, səh.357)

Tədqiq etdiyimiz regionda "qurut" bir qida məhsulu kimi mövcud olmadığından, bu söz yerli ləhcələrdə işlək deyildir.

Buğa – türk mənşəlidir. "Buğa" çox qədim tarixə malik sözlərdən olub öz kökü ilə qədim şumer dilinə bağlanan ***buq//baq//buğra//buğda*** və s. eyni kökdən olan sözlər sırasındadır. "Buğa" Mahmud Kəşgarinin "Divani-lüğət-it türk" əsərində "toxumluq öküz" kimi izah edilir (M.K., III, səh.226). "Tonyukuk abidəsi"ndə "yağlı buğa, kök buğa" ifadəsinə rast gəlirik. Buğa qədim insanlar tərəfindən həyat mənbəyi, yaradılışın ilki, əzəli səviyyəsində qəbul olunmuş və inəklərin – deməli, məhsul bolluğuunun – artımında rolü insanların bu heyvana Allah məqamında yanaşmasına səbəb olmuşdur. Sami dillərdə kök sözü kimi işlənən ***boq*** sözü (Allah) də bu mənbədən qidalanmışdır. Türk dillərindəki "bahadır", rus dilindəki "boqatır", "boqatiy", "boq" sözləri də ***buq//buqra//buğa*** köklərindən törəmişdir.

Canaq – türk məqşəlidir. Mahmud Kəşgari bu sözün mənasını belə izah edir: ***Ağacdan oyulmuş kiçik həcqli qab***

(M.K., I, səh.192). Mahmud Kəşgari bu sözün həm də "çönük" fonetik tərkibində işləndiyini göstərir (M.K., səh.489) "er çönük yalğandı (*kİŞİ ÇANAĞI YALADI*)" cümləsini nümunə gətirir.

İnək – Mahmud Kəşgari lügətində "ud" adı ilə ifadə olunmuşdur. "Ud yılı" (*inək ili* – M.K., I, 346) ifadəsi nümunə kimi verilmişdir. Radlovun lügətində "inək" sözünün oğuzlarda dişi *tisbağaya* deyildiyi göstərilir.⁵⁴ Radlov bu fikri Mahmud Kəşgariyə istinadən vermişdir. Lügətdə "inək" sözündəki "n" səsi sağır nunla verilmişdir. "inek" – şəklində. Burada Mahmud Kəşgaridən götürülən "*inek bozağılıdı*" (M.K., III, s.91) cümləsi nümunə kimi verilmişdir. Mahmud Kəşgari bu sözün "ingek" kimi yazılışını da göstərir (M.K., III, s.97).

Dana – iki illik inək balası. Bu söz Azərbaycanın şimal-şərqi zonasında geniş işlənmə imkanı ilə seçilir. Belə ki, çox vaxt "buzov" sözünü də "dana" əvəz edir.

Buzov – iki yaşına qədər olan inək balası. Bu söz Azərbaycanın bütün regionları üçün eyni mənada və eyni dərəcədə işləkdir. Qazax, Zəngilan rayonlarında buzovun saxlandığı yerə "buzoylux" deyilir. "Buxoylux" sözü tədqiq etdiyimiz regionda işlək deyildir. Burada buzov saxlanılan yerə "parağ" deyilir.

Öküz – qədim türk sözləri sırasındadır. "Öküz" öyrədilmiş erkək inək cinsindəndir. Öküz vaxtilə, texnikanın mövcud olmadığı dövrdə işlək heyvan kimi istifadə olunan, cütə, arabaya qoşularaq dərti qüvvəsi kimi istifadə edilən heyvan olmuşdur. Mexaniki qüvvələrin meydana çıxmasından sonra öküzin bu rolu heçə endirilmişdir. Hazırda **öküz** – buga yetişdirilməsi məqsədilə və ya ətlik üçün xüsusi bəslənən heyvana deyilir.

Camış – iri buynuzlu, gövdəli qaramala deyilir. Qeyd etdiyimiz reginun şivələrində bu söz "gomuş//gumuş" kimi tələffüz olunur. *Camış* özünün südlülük dərəcəsi, südünün yaqlılığı ilə inəkdən fərqlənir. *Camış* saxlamaq ağır zəhmət tələb etdiyindən kəndli təsərrüfatında daha çox inəyə üstünlük verilir. *Camışın* erkəyi "kəl" adlanır. "Kəl" sözünə "ə" əlavə etməklə, bu sözü "kələ" şəklində "buğa" sözünün sinonimi kimi də işlədirirlər. "Kəl" daha çox qoşqu vasitəsi kimi işlədilmiş, buna görə də onları çox vaxt bala vaxtından axtalamışlar. *Camışın* balası "**badax // balaq**" sözləri ilə ifadə olunur. Çox güman ki, bu sözlər "bala" kökündən törəmişdir. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə "balax" sözü *camışın körpə balası*, balaca "kəlcə (kalça)" kimi izah olunmuşdur.⁵⁵

Sərnic – qədim mis qab olub, hər iki tərəfdən qulpu olardı. *Sərnicdən* daha çox maldan südü sağmaq üçün bir qab kimi istifadə olunurdu. *Sərnic* tam mənəsi ilə sənətkarlıq nümunəsi olub, özünün zərif naxışları və üstündəki yazıları ilə şöhrət qazanmışdı. "Sərnic" misgərlik məhsulu idi və vedrə meydana çıxdıqdan sonra məişətdəki rolunu itirmişdir.

Örüş – mal, heyvan üçün xüsusi saxlanılan otlaq sahəsinin adıdır. Heyvanlar (*at, inək, buzov*) buraya ya buraxılır, ya da uzun, yoğun və xüsusi möhkəmliyə malik örökənlə hörüklənir. Görünür, bu xüsusiyyətlərinə görə də belə otlaq sahəsi "örüş" adlandırılmışdır. "Örüş" sözünün etimologiyasında "hörük" və "otlaq" informasiyasının fonetik elementlərinin birikməsi aydın görünür. **hör+ot/hörot/hörüt/hörüş//örüş** kimi.

Bununla bərabər maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı sözlər sırasında **mələ(mək), naxırçı, anqır(maq), moolda(maq)**,

yelin, kəsmik, kələkə, bulama, ağız südü və s. kimi söz və ifadələri də qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycanın şimal-şərq zonasında heyvandarlıq təsərrüfatı ilə bağlı işlənən bu sözlər müasir dilimiz üçün də öz işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır.

3. QOYUNÇULUQ TƏSƏRRÜFATI İLƏ BAĞLI ETNOLİNQVİSTİK VAHİDLƏR

Qoyunçuluq təsərrüfatı adı çəkilən regionun kənd təsərrüfatı sahəsində mühüm yerlərdən birini tutur. *Qoyunçuluq* təsərrüfatının da tarixi heyvandarlığın digər sahələri kimi çox qədimlərə gedib çıxır. *Qoyunçuluq* özünün əlverişli qida məhsuldarlığı ilə də fərqlənir. *Qoyun* təkcə əti, südü ilə deyil, həm də yunu ilə gəlirli bir sahə olduğundan bu təsərrüfat sahəsinə istər xüsusü təsərrüfatçılıq dövründə, istərsə də kolxoz və sovxoza təsərrüfat formalarında üstünlük verilmişdir. Hər bir ailə, hər bir kolxoz, sovxoza, daha qədimlərə müraciət etsək, nəsil, tayfa özünün coxsayılı *qoyun sürüləri* ilə varlı hesab edilirdi.

Qoyunçuluq insan ömrünün elə atributlarındandır ki, onun götirdiyi bolluq, bərəkət heç bir ölçüyə-biçiyə siğmir. *Qoyunçuluq* nəinki kişi peşəsi olmuşdur, o analarımızın, nənələrimizin ömrünün bir parçası, həm də bəzək-düzəyi hesab edilmişdir. Odur ki, iri *qoyun sürüləri* həzin tütək səsi ilə örüşə yayılmış, *qoyun-quzu* nənələrimizin həzin laylalarında, bayatlarında, oxşamalarında əzizlənmişdir. Uzun qış gecələrinin yuxusunu öz cəhrəsindəki ip kimi əyirə-əyirə uzadan nənələrimiz yun məhsullarından cürbəcür əşyalar – *xalı, xalça, gəbə, heybə, xurcun, məfrəş, yapıcı, keçə, əlcək, şal, köynək, gödəkçə, papaq, corab, şətəl, şalvar, təsək* və s. hörmüş, bunlara həyatın özü qədər rəngarəng naxışlar

vurmuş, hər bir naxışı təbiətin zəngin boyaları ilə dolğunlaşdırmışlar.

Qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı sözlər özünün etnografik çalarları ilə seçilib, zəngin informasiya imkanlarına malikdir. Bu cəhətdən aşağıdakılara diqqət yetirmək maraqlıdır:

Qoyun, quzu, qoç, əbrəş, erkəc, kərə, kürə, herik, güzəm, burmac, köz, balbas, merinos, arxar, arqalı, keçi, təkə, oğlaq, biçmə, dibir, sibir, çəpiş, küyəri, yun, ağıl, yaylaq, qışlaq, alaçıq, çoban, yapağ, qəzil, məgəl, qırxım, sürü, yataq, yaylım, çomaq, ağıl və s.

Qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı sözlərin bir qismi qoyun növlərini ifadə edir. Məsələn:

Əbrəş – qara, qırmızı və başı ala qoyunlara deyilir.

Kərə – qısa qulaqlı qoyunun adıdır.

Kürə – uzun qulaqlı qoyundur.

Erkəc – sürüünü çəkən erkək qoyun – qoçdur.

Herik – quyruğunun ucu irtməkli qoyuna deyilir.

Balbas – belə qoyunun quyruğu sallaq olur.

Merinos – nazik tüklü, bol yunlu, quyruğu piysiz qoyundur.

Arğalı – vəhşi qoyun növüdür.

Arxar – vəhşi qoyun növü, dağ qoyunudur.

Bu baxımdan *keçi* cinsinin növlərini iafdə edən sözlər aşağıdakılardır:

Küyəri – iki yaşlı dişi keçiyə deyilir.

Çəpiş - bir yaşına qədər olan keçi balasının adıdır.

Sibir – üç yaşında keçi balasıdır.

Oğlaq – erkək keçi balasıdır.

Qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı adların böyük bir qismi türk dillərinin müqayisəsinə və etimologiyasına həsr

olunmuş lügətlərdə geniş şərh olunmuşdur. Bu da təbiidir. Türk xalqlarının hələ qədimlərdən üzü bəri gələn qoyunçuluq ənənələri bu xalqların dilində də özünün zəngin ifadə imkanları ilə seçilmişdir.

Araşdırımlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsindəki regionların etnik tərkibi öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Burada ləzgi, yəhudiyi, tat, rus, saxur, gürcü və b. millətlərin nümayəndələri də yaşamaqdadır. Bunu yanaşı, etnolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın şimal-şərq ərazisi ta qədimdən indiki tarixi dövrə qədər arasıkəsilməz surətdə türkdilli etnik qrupların, tayfa və qəbilələrin nəinki yaşayış məskəni olmuş, hətta onların avtoritarlığı ilə də səciyyələnmişdir. Aydın olur ki, bu bölgədə həddindən artıq qədim türk layı mövcuddur. Tarix boyu Azərbaycan torpağına tayfalar axını olduğu kimi, bu torpaqdan tayfaların başqa ölkələrə mühacirəti də olmuşdur. Lakin bu torpaqların ilkin sakinləri olan türklər yadellilər arasında əriməmiş, əksinə, tarix səhnəsində özlərinə məxsus iz qoymuşlar. Bu izlər, ilk növbədə özünü etnolinqvistik faktlarda göstərir. "Bir qarış torpaq", "it südü əmmək", "çörəkbişdi", "gəlingətirdi", "üzəcixdi", "xinayaxdı", "bəyvdurdu", "rəhmətə getmək", "gor ipi", "cümə axşamı", "əkin", "qılçıq", "kərki", "yəhəraltı", "axur", "davar" və s. kimi yüzlərlə söz və ifadələrin bu ərazidə yaşayan qeyri-türk dildə danışan xalqların gündəlik danışığında bu gün də işlənməsi buna sübutdur.

Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində işlənən etnolinqvistik vahidlərin təhlili göstərir ki, belə dil faktları, bu bölgəyə məxsus adətlər xalqın mifik təfəkküründə daşlaşmış çox qədim anlayışlarla bağlıdır və bunların əksəriyyəti qədim atəşpərəstlik etiqadı, onu əks etdirən Zərdüştlük dini,

"Avesta" ilə əlaqədardır. Hətta bu gün ən müasir sayılan adətlərdə belə, elə elementlər vardır ki, onlar tayfa ənənələri, ibtidai təsəvvür və ibtidai şüurla səsləşir. Burada yaşayanların gündəlik təsərrüfat həyatında da bu bağlılıq aydın surətdə hiss olunur. Bu elementlərin araşdırılması elmə çox şey verir. Bir mühüm cəhət də diqqəti cəlb edir ki, Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsinin bir sıra etnolinqvistik vahidləri və adət-ənənələri digər ərazilərin müvafiq elementləri ilə səsləşir. Bu bir daha Azərbaycanın tarixən vahidliyini və ümumən vahid düşüncəyə, təfəkkürə, həyat tərzinə malik olmasını təsdiq edir. Məhz belə tədqiqatlar Azərbaycan torpaqlarının antropogenez zonası olmaqla bərabər, həm də türkdilli tayfa və qəbilələrin daimi məskunlaşduğu coğrafi ərazi olmasını etnolinqvistik faktlarla sübut edir.

Ə D Ə B İ Y Y A T :

- ¹ Советский енциклопедический словарь. М., 1986, с.575.
- ² Qumilov. Qədim türklər. B., 1993.
- ³ Ə.Şükürov, A.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. B., 1976, s.42
- ⁴ Bax: "Elm və həyat", B., 1988, №2, s.32.
- ⁵ Bax: V.İ.Aslanov. Историческая лексикология. В., 1974.
- ⁶ Yenə orada.
- ⁷ M.Фасмер. Этимологический словарь русского языка, в четырех томах. т.2, М., 1986, с.108-109.
- ⁸ Kitabi-Dədə Qorqud. B., 1978, s.68.
- ⁹ M.Фасмер. ФЭСРЯ, т.1, с.10.
- ¹⁰ Yenə orada, səh.122.
- ¹¹ Севорян. Этимологический словарь тюркских языков. Б., 1980, с.281-287.
- ¹² Y.V.Çəmənzəminli. Əsərləri, 2 cilddə, B., 1976, s.376.
- ¹³ Bax:S.Oğuz."Ömür kələfi", "Arzu" (jurnalı), B., 1978,s.56.
- ¹⁴ Древетюркский словарь, Л., 1969, с.13.
- ¹⁵ Ərəb-fars sözləri lüğəti. B., 1969, s.111.
- ¹⁶ Y.Yusifov. Qədim Şərq tarixi. B., 1993, s.329.
- ¹⁷ O.Süleymanov. Az-Ya. B., 1993, s.237.
- ¹⁸ Y.V.Çəmənzəminli. Seçilmiş əsərləri. B., 1977, səh.56.
- ¹⁹ Y.Yusifov. Göstərilən əsəri, səh.329.
- ²⁰ O.Süleymanov. Göstərilən əsəri, səh.235.
- ²¹ B.B.Radlov. Опыт словаря тюркских наречий, 1 т,СПб., 1893, с.86-87.
- ²² B.Xəlilov. Fellərin ilkin kökləri. B., 1998, səh.49.
- ²³ Ərəb-fars sözləri lüğəti, B., 1969, səh.167.
- ²⁴ Yenə orada, səh.571.
- ²⁵ Yenə orada, səh.688.
- ²⁶ Y.V.Çəmənzəminli. Seçilmiş əsərləri. B., 1979, səh.158.
- ²⁷ M.Kəşgari. DLT, II c., Ankara, 1992, s.282-283; III c., səh.155.

- ²⁸ M.Kəşgari. DLT, III c., Ankara, 1992, səh.163.
- ²⁹ Y.Yusifov. Qədim Şərq tarixi, B., 1993, səh.284.
- ³⁰ Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. B., 1984, səh.136.
- ³¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, B., 1964, səh.183.
- ³² Yenə orada.
- ³³ A.Qurbanov. Azərbaycan ədəbi dili. B., 1985, səh.189.
- ³⁴ Ərəb-fars sözləri lüğəti. B., 1969, səh.625.
- ³⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964, səh.72.
- ³⁶ Э.В.Севорян. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980, с.125.
- ³⁷ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, B., 1964, səh.99.
- ³⁸ Э.В.Севорян. Göstərilən əsəri, səh.102.
- ³⁹ Э.В.Севорян. Göstərilən əsəri, səh.39-40.
- ⁴⁰ Ərəb-fars sözləri lüğəti. B., 1969, səh.315.
- ⁴¹ Mahmud Kəşgari. DLT, I hissə, səh.95.
- ⁴² Radlov. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, 1883, I hissə, səh.15.
- ⁴³ Yenə orada, səh.541.
- ⁴⁴ M.Kəşgari. D.L.T., I h., s.34.
- ⁴⁵ Э.В.Севорян. Göstərilən əsəri, səh.127.
- ⁴⁶ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964, səh.166.
- ⁴⁷ Radlov. Göstərilən əsəri, IV c., səh.122.
- ⁴⁸ Э.В.Севорян. Göstərilən əsəri, səh.115.
- ⁴⁹ Yenə orada, səh.200.
- ⁵⁰ Yenə orada, səh.314.
- ⁵¹ Radlov. Göstərilən əsəri, I c., səh.26.
- ⁵² Yenə orada, səh.27.
- ⁵³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964, səh.472.
- ⁵⁴ Radlov. Göstərilən əsəri. səh.211.
- ⁵⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 1964, səh.54.
- ⁵⁶ R.Rüstəmov. Quba dialekti. Bakı. 1961.

1995-2002